

T.C.

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

**19. YÜZYILDA HETERODOKS İSLAM UNSURLARINA
YÖNELİK MİSYONER FAALİYETLERİ KARŞISINDA
OSMANLI DEVLETİ'NİN POLİTİKASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elif BAYLAN

İstanbul

Ağustos-2023

T.C.

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

19. YÜZYILDA HETERODOKS İSLAM UNSURLARINA
YÖNELİK MİSYONER FAALİYETLERİ KARŞISINDA
OSMANLI DEVLETİ'NİN POLİTİKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elif BAYLAN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Beytullah KAYA

İstanbul

Ağustos-2023

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. Beytullah Kaya

Üye Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK

Üye Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TUĞRUL

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Doç. Dr. Erhan İÇENER

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “**19. Yüzyılda Heterodoks İslam Unsurlarına Yönelik Misyoner Faaliyetleri Karşısında Osmanlı Devleti’nin Politikası**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Elif BAYLAN

ÖN SÖZ

Lisans ve yüksek lisans hayatım boyunca akademik olarak yetişmem hususunda benden destek, emek ve sabrını esirgemeyen çok kıymetli hocam ve tez danışmanım olan Prof. Dr. Beytullah Kaya'ya, başta Müslüm Dilsiz olmak üzere, tez istişare ve yazım aşamasında benden desteklerini esirgemeyen arkadaşlarıma ve eğitimim hususunda her koşulda yanımda olup beni destekleyen aileme sonsuz teşekkür ederim. Tezimi çocuk yaşta kaybettiğim, ilmin ve tarihin kıymetini bana ilmek ilmek işleyen ve öğrendiğim her bir kelamla gurur duyan rahmetli babam *Hasan Baylan*'a ithaf ediyorum.

Dua ve Rahmetle...

Elif BAYLAN
İstanbul-2023

ÖZET

**19. YÜZYILDA HETERODOKS İSLAM UNSURLARINA
YÖNELİK MİSYONER FAALİYETLERİ KARŞISINDA
OSMANLI DEVLETİ'NİN POLİTİKASI**

Elif BAYLAN

Yüksek Lisans, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Beytullah KAYA

Ağustos, 2023 - 110 Sayfa

Sanayi devrimi sonucu ortaya çıkan sömürgecilik yarışı ve Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik akımının etkileriyle Batılı devletler 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yönünü Osmanlı Devleti'ne çevirmiş, tüccar konsoloslar ve kâşif misyonerler aracılığıyla heterodoks İslam unsurları (Nusayrî, Dürzî ve Yezîdî) üzerinden bölgede var olma çabası içerisine girmişlerdir. Böylece misyonerlik faaliyetleri 19. yüzyılda had safhaya ulaşarak, Osmanlı Devleti açısından ciddi bir tehdit unsuru olmuştur. O güne kadar heterodoks İslam unsurlarına yönelik kapsamlı, sürekli ve tutarlı bir politika uygulamayan Osmanlı Devleti artan misyonerlik faaliyetlerine karşın reaksiyon göstererek, Sünnîleştirme politikası uygulama yoluna gitmiştir. 19. yüzyıl boyunca heterodoks İslam unsurların kendi kimliklerini koruması hem misyonerlerin hem de Osmanlı Devleti'nin başarısız olduğu algısını uyandırmaktadır.

Osmanlı arşiv belgelerinden yola çıkılarak nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yoluyla yapılan bu çalışmada 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Sünnîleştirme politikasının heterodoks unsurlara yönelik bir kimlik değiştirme politikası olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Elde edilen neticeye göre 19. yüzyılda Osmanlı Devleti, Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı, Sünnî/Hanefî İslam'ı öne çıkararak kimlik değiştirmeyi değil Batılı devletlerin emperyalist amaçlarının önüne geçmeyi hedeflemiştir. Misyonerlik faaliyetlerine alternatif seçenekler oluşturarak kalıcı ve sistemli bir çözüm arayışı içerisine girmiştir. Meseleye bu açıdan bakıldığında 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin reaksiyoner politikası başarılı olarak yorumlanabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Misyonerlik, Osmanlı Devleti, Heterodoks Unsurlar, Hristiyanlık Propagandası ve Sünnileştirme.

ABSTRACT
19TH CENTURY POLICY OF THE OTTOMAN STATE IN THE
FACE OF MISSIONARY ACTIVITIES AGAINST HETERODOX
ISLAMIC ELEMENTS

Elif BAYLAN

Master, History and Civilization Studies

Thesis Advisor: Prof. Dr. Beytullah KAYA

August, 2023 - 110 Pages

With the colonial race that emerged as a result of geographical discoveries, the nationalism movement brought about by the French Revolution and the effects of the Industrial Revolution, Western states turned their attention to the Ottoman Empire from the first quarter of the 19th century onwards, and through merchants, consuls and explorer missionaries, they made an effort to exist in the region through heterodox Islamic elements (Nusayrî, Druze and Yazîdî). Thus, missionary activities reached their peak in the 19th century and became a serious threat to the Ottoman Empire. The Ottoman Empire, which had not implemented a comprehensive, continuous and consistent policy towards heterodox Islamic elements until then, reacted to the increasing missionary activities and adopted a Sunnization policy. Throughout the 19th century, heterodox Islamic elements maintained their identities, creating the perception that both the missionaries and the Ottoman Empire failed. This study, which is based on Ottoman archival documents and document analysis, one of the qualitative research methods, has tried to determine whether the Sunnization policy of the Ottoman Empire in the 19th century was a policy of identity change for heterodox elements.

According to the results obtained, in the 19th century, the Ottoman Empire did not aim to change its identity by using Sunnite/Hanafi Islam against Christianization activities, but to prevent the imperialist aims of Western states. It sought a permanent and systematic solution by creating alternative options to missionary activities. From this perspective, the reactionary policy of the 19th century Ottoman Empire can be interpreted as successful.

Keywords: Missionary, Ottoman State Empire, Heterodox Elements, Christian Propaganda and Sunniization.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
ÖN SÖZ	iii
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
BİRİNCİ BÖLÜM	1
GİRİŞ	1
1.1. Problem	6
1.2. Amaç	6
1.3. Yöntem.....	7
1.4. Araştırmanın Kapsamı ve Önemi.....	7
1.5. Sınırlılıklar	8
1.6. Literatür Analizi.....	8
İKİNCİ BÖLÜM	16
İTİKADİ VE TARİHİ GELİŞİMLERİ İTİBARIYLA HETERODOKS İSLAM UNSURLARI	18
2.1. Heterodoks İslam Unsurlarının Kökeni Olarak Şîa	18
2.2.Nusayrîlik.....	20
2.3.Dürzîlik	25
2.4.Yezîdîlik.....	30
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	35
MİSYONERLİK OLGUSU	35

3.1. Kelime Kökeni İtibariyle Misyonerlik	35
3.2. İlahi Dayanakları İtibariyle Misyonerlik.....	36
3.3. Emperyalist Amaçların Aracı Olarak Misyonerlik	37
3.4. Yöntemleri İtibariyle Misyonerlik	38
3.5. Tarihi Gelişimi İtibariyle Misyonerlik	40
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	46
HETERODOKS İSLAM UNSURLARINA YÖNELİK MİSYONERLİK FAALİYETLERİ	46
4.1. Misyonerlik Faaliyeti olarak Eğitim	46
4.2. Misyonerlik Faaliyeti Olarak Sağlık	52
4.3. Misyonerlik Faaliyeti Olarak Basın-Yayın	58
4.4. Misyonerlik Faaliyeti Olarak Himaye.....	61
BEŞİNCİ BÖLÜM	69
HETERODOKS İSLAM UNSURLARINA YÖNELİK OSMANLI DEVLET POLİTİKASI.....	69
5.1. Osmanlı Devlet Politikası Olarak Eğitim, Mektep ve Mescit.....	69
5.2. Osmanlı Devlet Politikası Olarak Nişan, Taltif ve Ceza.....	78
5.3. Osmanlı Devlet Politikası Olarak Vergi ve Askerlik	80
SONUÇ.....	84
KAYNAKÇA	88
ÖZ GEÇMİŞ	100

KISALTMALAR LİSTESİ

ABCFM	: American Board of Commissioners for Foreign Missions
BFMPC	: Board Of Foreign Missions of de Presbytrian Church
Bknz.	:Bakınız
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	:Cilt
CMS	:The Church Missionary Society
Çev	:Çeviren
Der	:Derleyen
DİA	:Diyanet İslam Ansiklopedisi
Haz	:Hazırlayan
İA	:İslam Ansiklopedisi
RPCNA	:Reformed Presbyterian Church of North America
S	:Sayı
SPC	: Syrian Protestan College
Vb	:Ve Benzerleri
Vd	:Ve Diğerleri

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin gündemine giren misyonerlik faaliyetlerinin başlangıcı 16. yüzyıla dayansa da 19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti açısından herhangi bir sorun oluşturmamıştır. Ancak değişen dünya dengeleriyle birlikte misyonerlik faaliyetleri 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde en etkin dönemini yaşamıştır. Bu dönemde *Rus, Fransız, Alman ve İngiliz* misyonerler Osmanlı Devleti sınırlarında faaliyet göstermeye başlamış ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren öne çıkan *Amerikan* misyonerleri olmuştur.¹ Tüm bu misyonerlik faaliyetlerinin amaçları önceleri “*Sözde Hıristiyan*”² olarak nitelendirilen diğer inançları doğru yola iletmek şeklinde olsa da arka planda siyasi amaçlar güdülmüş ve bu da Batılı emperyalist devletlerin çıkarlarına hizmet eder hale dönüşmüştür.³

Özellikle sömürgeciliğin emperyalizme döndüğü 19. yüzyıl çok uluslu Osmanlı Devleti için büyük bir tehdit unsuru olmuştur.⁴ Sanayi devrimi sonucu ortaya çıkan sömürgecilik yarışı ve Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik akımının etkileriyle 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Batılı devletler hammadde ve açık pazar

¹ İlker Kiremit, XIX Yüzyılda Nusayriler (Arap Alevileri), (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 184; Hüseyin Canyaş ve Orkunt Canyaş, “Osmanlı'dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri”, *TÜBAR-XXXI- (2012): 57.*

² Bu tabir ABCFM misyonerleri tarafından da kullanılmıştır. Bknz: Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika: Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, (Ankara: İmge Kitapevi, 2000), 23.

³ İlker Kiremit, “Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918)”, (Yayımlanmış Doktora tezi. H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 170.

⁴ Altuğ Kurtuluş, “Milliyetçilik ve Yenileşme Hareketlerinin Tanzimat Fermanı Sonrasında Ortaya Çıkan Osmanlıcılık İslamcılık ve Türkçülük Üzerindeki Etkileri”, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, B.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 31-36.

arayışıyla birlikte Doğu Akdeniz bölgesindeki tarihi liman kentlere yönelmişlerdir.⁵ Özellikle buharlı gemilerin yapımı ve deniz ulaşımının kolaylığı Akdeniz'e kıyısı olan *Suriye ve Lübnan* gibi bölgelerin stratejik konumunu güçlendirmiş ve Batılı devletlerin ilgisini çekmiştir.⁶ Kapitülasyonların getirdiği rahatlıkla Fransa'nın Lübnan ve Suriye bölgesinde etkinliği sürmüş bir taraftan bölgeye tüccar konsoloslar atarken bir taraftan da Katolik misyonerler aracılığıyla himaye anlayışı üzerinden bölgedeki varlığını güçlendirmiştir. Fransa'ya karşı İngiltere de aynı yöntemler üzerinden bölgedeki varlığını koruma yoluna gitmiştir. Katolikliğin savunuculuğunu yapan Fransızlara karşı İngiltere de Protestanlığı ön plana çıkarmış ve 1830 yılından itibaren bölgenin ticari üstünlüğü Avrupa'nın endüstri lideri olan İngiltere'nin eline geçmiştir.⁷

Sömürge yollarının güvenliğini sağlamaya çalışan İngiltere kozmopolit bir nüfusa sahip olan bölgede kendisine rakip olan Fransa'nın gücünün dengelenmesi gerektiğini biliyordu. Bu amaçla İngiltere, Amerikan Protestan misyonerlerini desteklemiştir. İngiliz konsoloslğunun himayesi altında 1824'te *Beyrut'ta* ilk özel kolejni açan Amerikan misyonerleri kısa zamanda bölgede en etkin grup haline gelmiştir.⁸ Marunî, Dürzî ve Nusayrî gibi azınlıklar üzerinden misyonerler aracılığıyla etkileşim kuran Batılı devletler, sorunları uluslararası platforma taşıyarak bölgeyi dış devletlerin müdahalesine açık hale getirmişlerdir.⁹

İngiltere için diğer bir önemli bölge Hindistan'la olan kara ticaretinden dolayı özel bir statüye sahip olan *Musul* bölgesi olmuştur. İngilizler sömürgelerine ulaşan bu

⁵ Tülin Selvi Ünlü, "On Dokuzuncu Yüzyılda Doğu Akdeniz Liman Kentinin Yapısı", *Planlama Dergisi*, 30 (2020): 2; Selçuk Günay, "II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri", *A.Ü. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırma Dergisi*, C. 17, S. 28 (1995).

⁶ İlber Ortaylı, "19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar", *Osmanlı Araştırmaları IV*, (1984): 89-90.

⁷ Zafer Çınar, Lübnan'daki Marunî ve Dürzilerin Siyasi Mücadeleleri (1841-1845) (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 43-44; Ortaylı, "19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar", 92.

⁸ Toraman, *Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nda Vasa Paşa Dönemi (1883-1892)*, 87-88.

⁹ Ortaylı, "19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar", 104-105.

bölgenin güvenliği için özel çaba sarf etmiştir. Bir misyoner kâşif olan *Christian Rassam* yanında bilimsel araç gereç ve yardımcılarla Orta ve Doğu Anadolu'yu, Kuzey Irak ve Sincar bölgesini keşfetmek, *Nastûrî ve Yakubî* kiliselerinin durum ve ihtiyaçlarını rapor etmek üzere görevlendirilmiştir. Guest'e göre bu görevlendirmeye ek olarak verilen talimat şu şekildeydi:

*Bu bölge boyunca Müslüman Kürt aşiretlerinin politik ve ahlaki durumu, dilleri batıl inançları ve öteki kendine özgü tuhaflıkları hiç şüphesiz gözden kaçırılmayacaktır. Ayrıca Yezîdîler ya da Ateşe Tapanlar ya da Şeytanperestler diğer adıyla Şeytana Tapanlarla ilgili mevcut raporların doğrulanması memnurlukla karşılanacaktır.*¹⁰

Sünnî topluma ulaşamayacaklarını bilen misyonerler heterodoks İslam unsurlarını “*İncilin Mayasını*” kabul etmede daha yakın görmüşlerdir.¹¹ Bu sebeple başlangıçta Doğu kiliselerini kendi bünyelerine almak için Osmanlı topraklarına gelen Batılı misyonerler, heterodoks (ana akımdan ayrılmış) olan Nusayrî, Dürzî ve Yezîdî gibi unsurlara yönelmişlerdir.¹²

Batılı devletlerin Osmanlı coğrafyasındaki sömürge yolları üzerinde bulunan bu unsurlar, 16. yüzyılın başlarında *Yavuz Sultan Selim*'in Mısır, Suriye ve İran seferleriyle birlikte Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmişlerdir.¹³ Yaklaşık üç

¹⁰ John S. Guest, *Yezidilerin Tarihi Melekê Tawus ve Mıshefa Reş'in İzinde*, çev. İbrahim Bingöl, (İstanbul: Avesta Basın Yayın 2007), 139-144.

¹¹ Alevilerin misyonerler tarafından keşfi American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) mektuplarında anlatılmaktadır. George Dunmore 24 Ekim 1854 tarihinde Arapkir'den yolladığı mektubunda şöyle demektedir: “*Bu bölgede (Çemişgezek'te) dağınık halde yaşayan bir Müslüman mezhebi var. Sanırım adlarını daha önce işitmediniz. “Kızılbaş” adını taşıyorlar. (...) Hiçbir zaman ya da hemen hemen hiçbir zaman İslami ibadet biçimini yerine getirmiyorlar. Kendilerine özgü gelenekleri olan bir halk. İlginçler, üstelik incili öğrenmeye de açıktır. (...) Türklerin gözünde onlar, kürtler gibi değersiz, sapkın bir halk.*” ABC16.7.1, reel 526: 66; Bknz: Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış* (İstanbul: İletişim yayımları, 2005), 105.

¹² A.g.e., 102-103.

¹³ Muhammed Emîn Gâlib Et-Tavîl, *Arap Alevileri Tarihi*, çev. İsmail Özdemir, (Adana: Karahan Kitabevi, 2010), 247-248, Ayhan Toraman, *Cebel-i Lübnan*

asır dışı kapalı bir şekilde kendi hallerinde yaşarken, misyonerlik faaliyetleriyle birlikte 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin gündemine gelmişlerdir.¹⁴ Cebel-i Lübnan, Suriye, Kuzey Irak, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde dağınık halde yaşarken, sistemli ve düzenli bir devletin hâkimiyetine girmeyi reddetmiş, vergi vermek istemedikleri gibi askerlik vazifesine de karşı çıkmışlardır. Eşkıyalık, aşiretler arası çatışma, vergi ve asker kaçırma gibi sorunlarla arşiv belgelerine yansıyan bu unsurlara yönelik Osmanlı Devleti'nin müdahalesi daha çok asayişli sağlamak üzerine askeri olmuştur.¹⁵ Fakat 19. yüzyılda değişen koşullarla birlikte Osmanlı Devleti yeni politik arayış içerisine girmiştir.

Osmanlı Devlet politikasını önceki yüzyıllardan farklı kılan temel etken, Batılı devletler karşısında edilgen bir politik pozisyona düşmüş olmasıdır.¹⁶ Bu pozisyonun gereği olarak Batılı devletler arasında dengeleri gözeterek denge siyaseti izleme yoluna giden Osmanlı Devleti, Batılı devletlerin faaliyetlerine reaksiyon göstermek suretiyle yeni politikalar geliştirmiştir.¹⁷ Artan misyonerlik faaliyetlerine alternatif seçenekler oluşturarak bu unsurları merkezi devlete bağlı hale getirmeye çalışmıştır. Özellikle Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik akımının etkisini yıkmak için çözümü Osmanlıcılık fikrinde arayan paşalar, hem farklı milletleri Osmanlı Devleti'nin çatısı altında tutmak hem de Batılı devletlerin müdahalelerini azaltmak

Mutasarrıflığı'nda Vasa Paşa Dönemi (1883-1892), (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. E.O.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 6; Ahmet Turan, "Yezîdîliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3 (1989): 60-62.

¹⁴ Naim Ürkmez ve Aydın Efe, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nusayrîler Hakkında genel Bilgiler" *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 54 (2010): 127-129.

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y..PRK.TNF.), 6/79; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y..PRK.ŞH.), 11/30; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y..PRK.UM.), 12/3; vb.

¹⁶ Cezmi Erarslan ve Umut Dere, "Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Diplomasininin Uzak Doğu Gelişmeleriyle İmtihanı (1895-1904)" *Tarih Dergisi*, S. 71 (2020), 317.

¹⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2018), 90-92.

amacıyla, 1839 *Tanzimat* ve 1856 *Islahat* fermanlarını yayınlamışlardır.¹⁸ Ancak bu fermanların getirdiği hak ve özgürlük ortamıyla birlikte Batılı devletlerin müdahaleleri daha da artmış ve misyonerlik faaliyetleri hız kazanmıştır.¹⁹

Misyonerlik faaliyetlerin zirveye ulaştığı II. Abdülhamid dönemi bu reaksiyoner politika farklı yöntem ve simgelerle ortaya konmuştur.²⁰ Bu yöntemlerin başında, Fransız İhtilali'nin getirdiği ulusçuluk anlayışına karşı II. Abdülhamid'in hilafeti öne çıkarması olmuştur. *Hilafetin hanefileştirilmesi, ittihâd-i İslâm* politikası ve *tashih-i akâid* (inançları düzeltme) gibi söylemlerle heterodoks ve sapkın görüşleri resmi mezheple bütünleştirmeyi amaçlamıştır.²¹ Aslında görünüşte *Sünnileştirme* olarak görünen bu politika gerçekte çok uluslu Osmanlı Devleti'ni koruma, merkezi sistemi güçlendirerek emperyalist Batılı devletlerin amaçlarını boşa çıkarma çabası olmuştur. Meseleye bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti'nin ortaya yeni bir politika koyma açısından başarılı olduğu görülecektir.

¹⁸ Cemil Aydın, “İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panislâmist İmajı 1839-1924”, Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri, (İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 47; Bilâl Eryılmaz, “*Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*”, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), 90-93.

¹⁹ Zeki Tekin ve Enes Göksal, “II. Abdülhamit İstanbul'unda Yabancı Okullara Genel Bakış”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, (2017): 321.

²⁰ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi 1876-1909*, çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Doğan Kitap, 2014).

²¹ Şaban Tanıyıcı ve Selçuk Kahraman, “II. Abdülhamit'in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam” *Medeniyet ve Toplum*, 1 (2017); Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi 1876-1909*, 15-17.

1.1. Problem

Müslümanlara yönelik gerçekleştirilen Hristiyan misyonerlik faaliyetlerinin başarısızlığı noktasında, bu alanda çalışma yapan araştırmacılar arasında mutabakat vardır. Bu mutabakat sadece misyonerlik faaliyetleri karşısında değil, bu faaliyetler karşısında duran devletlerin başarısızlığı noktasında da olmuştur. 19. yüzyılda Doğu kiliselerini kendilerine bağlama amacıyla Anadolu'ya gelen Hristiyan misyonerler, Osmanlı coğrafyasında bulunan heterodoks İslam unsurlarına (Nusayrîler, Dürzîler, Yezîdîler) yönelmiştir. Öyle ki bu unsurlar, bütün bir 19. yüzyıl boyunca kendilerine yönelik yapılan misyonerlik faaliyetlerine rağmen kendi kimliklerini korumayı başarmışlardır. Nitekim bu durum, bu gruplara yönelik gerçekleştirilen Sünnileştirme şeklindeki Osmanlı politikasının da başarısızlığı anlamına gelmektedir. Her ne kadar misyonerlik faaliyetlerinin başlangıçtaki amacı Hristiyanlaştırmak olsa da Osmanlı Devleti açısından durum böyle olmamıştır. Osmanlı Devleti, bu unsurlara yönelik misyonerlik faaliyetlerinin artmasına reaksiyon göstermek amacıyla Sünnileştirme politikası uygulama yoluna gitmiştir. Dolayısıyla mesele kimlik değiştirmenin ötesinde politik ilişkiler bağlamında okunmalı ve Osmanlı Devleti'nin başarılı olup olmadığı tatbik ettiği politika cihetiyle değerlendirilmelidir.

Meseleye bu açıdan yaklaşıldığında evvela şu sorulara cevap aranmalıdır:

- Osmanlı Devleti'nde yaşayan heterodoks İslam unsurlarına yönelik misyonerlik faaliyetlerinde hangi yöntem ve argümanlar kullanılmıştır?
- Bu yöntem ve argümanlar karşısında Osmanlı Devleti nasıl bir politika geliştirmiştir?
- Osmanlı Devleti'nin heterodoks İslam unsurlarına yönelik uyguladığı Sünnileştirme politikasının asıl amacı nedir?

Her iki tarafın da heterodoks İslam unsurlarına yönelik uyguladığı yöntem ve argümanlarda farklı başlıklar ortaya çıkmıştır. Bu sebeple bu çalışma birebir mukayese değil, öne çıkan yöntem ve argümanların incelenmesi şeklinde olacaktır.

1.2. Amaç

Bu çalışmanın amacı, Batılı emperyalist devletlerin heterodoks İslam unsurlarına yönelik gerçekleştirdiği misyonerlik faaliyetlerini ve bu faaliyetler karşısında Osmanlı Devleti'nin nasıl bir politika uyguladığı Osmanlı arşiv belgelerinden yola çıkarak bütüncül bir bakış açısıyla ortaya koymaktır. Böylece 19. yüzyıl Osmanlı

Devlet politikasının heterodoks unsurlara yönelik bir kimlik değiştirme politikası olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

1.3. Yöntem

Bu alışma nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yoluyla birincil arşiv kaynakları üzerinden yapılacaktır. Konuyla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan belgeler taranarak gerekli görölen evraklar incelenecek, ayrıca konuyu anlama ve daha nitelikli hale getirme amacıyla akademik düzeyde ikincil kaynaklardan da istifade edilecektir. Bu alanda yapılan akademik çalışmalardan farklı olarak sonuç odaklı başarı anlayışı dışta tutularak, süreç odaklı bir bakış açısıyla konu bütüncöl bir şekilde ele alınacaktır.

1.4. Araştırmanın Kapsamı ve Önemi

19. yüzyılın başlarından itibaren Amerikan misyonerler kendilerine hedef alanı olarak Suriye ve Filistin bölgesinde bulunan kadim Hristiyan topluluklarını belirleseler de süreç içerisinde bölgede bulunan Nusayriler ve Dürziler gibi heterodoks İslam unsurlarına yönelmeleri bu çalışmanın kapsamını belirleme açısından önemli olmuştur. Yine Batılı devletlerin sömürü yolları üzerinde bulunan Yezîdiler de misyonerlerin dikkatini çeken diğer bir unsur olmuştur. Böylece bu çalışmanın kapsamı misyonerlik faaliyetlerine maruz kalma ve Osmanlı Devleti'nin gündemine girme açısından diğer şiî unsurlardan farklılaşmasından dolayı heterodoks İslam unsurlarından Nusayriler, Dürziler ve Yezîdiler olarak belirlenmiştir.

Bu çalışmanın sınırları içerisinde bulunan Nusayriler, Dürziler ve Yezîdilere yönelik misyonerlik faaliyetleri ve bu faaliyetler karşısında Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemler hususunda yapılan araştırmalar sonuç odaklı çıkarımlar ile sınırlı kalmıştır. Bu unsurların, kendilerine yönelik Hristiyan misyonerlik faaliyetlerine ve Osmanlı Devleti'nin Sünnileştirme politikalarına rağmen kimliklerini korumuş olması, yapılan araştırmalarda hem misyonerlerin hem Osmanlı Devleti'nin başarısız olması şeklinde değerlendirmelere imkân vermiştir. Bu değerlendirmeler, sonuç odaklı bakıldığı zaman hatalı olmasa da ele alınan meselenin bütün boyutlarıyla değerlendirilmediği kanaatini uyandırmaktadır. Bu çalışmada üzerinde durulan ve bu çalışmayı diğer çalışmalardan farklı kılan bir mesele olarak, bu unsurların 19. yüzyıl öncesinde de Osmanlı topraklarında mevcut bulunmalarına rağmen Osmanlı

Devleti'nin bu unsurlar hakkında sürekli ve sistematik bir politikasının olmadığına dikkat çekmesidir. Bu unsurların 19. yüzyılda misyonerlik faaliyetleri başladıktan sonra Osmanlı politikasına konu olmaları, meselenin reaksiyoner denge siyaseti ile olan alakasını ortaya koymaktadır. Kısacası bu çalışma sonuç odaklı başarı-başarısızlık çıkarımlarından öte, süreç ve üst politik ilişkiler odaklı bir yaklaşım ortaya koyması açısından önemlidir.

1.5. Sınırlılıklar

Ele alınan bu çalışmanın ana bölümlerinden biri olan misyonerlik faaliyetlerine yönelik birincil kaynaklar misyonerlerin tutmuş olduğu raporlar olup bunlar çeşitli Batı ülkelerinin çeşitli arşiv ve kütüphanelerinde bulunmaktadır. Yurt dışına çıkma ve bu belgelere ulaşma zorluğundan dolayı bu kısım ile ilgili araştırmalar daha çok ikincil kaynaklar üzerinden yapılmıştır.

1.6. Literatür Analizi

“İtikadi ve Tarihi Gelişimleriyle Heterodoks İslam Unsurları”, *“Misyonerlik Olgusu”*, *“Heterodoks İslam Unsurlarına Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri”* ve *“Heterodoks İslam Unsurlarına Yönelik Osmanlı Devlet Politikası”* şeklinde; ele alınan bu çalışma konusu birbiri ile ilişkili olmakla birlikte her biri müstakil bir çalışma olarak da değerlendirilebilecek ayrı bölümlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla literatür taraması da bu bölümlere kaynak sağlamak şeklinde gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmada kullanılan öncelikli kaynaklar, konuyla ilgili zengin materyal imkânı sunan *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* olmuştur. Özellikle Nusayrî, Dürzî ve Yezîdî gibi Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan ve Batılı emperyalist devletlerin ilgi odağı olan heterodoks İslam gruplarına yönelik Osmanlı arşiv belgeleri oldukça fazladır. Batılı devletlerin faaliyetlerinin yanı sıra reaksiyoner politika olarak Osmanlı Devleti'nin uygulamaları da çeşitli arşiv dosyalarında bulunan belgelere yansımış durumdadır. Bu belgeler çalışmanın birincil kaynaklarını oluşturması açısından oldukça önemlidir.

Nusayrî ve Yezîdî gibi heterodoks İslam unsurlarına yönelik yapılan müstakil arşiv çalışmaları da bulunmaktadır. Ali Sinan Bilgili, Selahattin Tozlu, Uğur Akbulut gibi isimler, Nusayrîlere yönelik yapmış oldukları çalışmalarında Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde saptamış oldukları 88 dosya ve

deFTER kayDını inceleyerek bunların transkripsiyonunu kronolojik olarak yapmış, konuyla ilgilenen araştırmacılara geniş olanak sağlamışlardır.²²

Yine Amed Gökçen tarafından hazırlanan “*Osmanlı ve İngiliz Arşiv Belgelerinde Yezidiler*”²³ adlı çalışma birincil kaynakların derlenip toparlanması açısından oldukça önemlidir. Gökçen, Osmanlı Arşivinde bulunan 528 dosyayı incelemiş ve Yezîdilere ait belgeleri askeri belgeler, Müslümanlaştırma çalışmaları, ceza ve ödüller olmak üzere üç ana başlık altında toplamıştır. İngiliz ulusal arşivine dair olan belgeler ise daha çok 20. yüzyıla ait olduğundan bu tezin kapsamı dışında kalmaktadır.

Dürzîlere yönelik yapılmış müstakil bir arşiv çalışması ise bulunmamaktadır. Bu çalışma kapsamında Nusayrî, Dürzî ve Yezîdilere yönelik arşiv bulguları tek tek incelenmiş, Nusayrî ve Yezîdî kısmında ihtiyaç duyuldukça yapılan müstakil arşiv çalışmalarına başvurulurken, Dürzîlerle ilgili olan arşiv belgeleri tasnif edilerek bizatihi okuma yoluna gidilmiştir.

İnanç ve toplum yapısı olarak dışa kapalı bir cemaat yapısı oluşturan Nusayrî, Dürzî ve Yezîdî gibi heterodoks guruplar hakkında uzun süre herhangi bir çalışma yapılamamıştır.²⁴ Bu guruplar hakkında yapılan ilk incelemeler 11 ve 12. yüzyıllarda kaleme alınan Şehristânî’nin *Milel ve Nihal*’i²⁵ ve Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin *el-Fark Beyne’l-Fırak*²⁶ gibi eserleri olmuştur. Sadece mezhepler tarihine has olmayan bu eserlerde bu unsurlar hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır.

Sözlü geleneğe hâkim olan ve kutsal kitapları dışında yazılı kitaplara ihtiyaç duymayan heterodoks İslam gurupları hakkındaki bilgilere ulaşmak oldukça geç bir

²² Ali Sinan Bilgili, vd. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nusayrîler ve Nusayrîlik (1745-1920)*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi).

²³ Amed Gökçen, *Osmanlı ve İngiliz Arşiv Belgelerinde Yezidiler*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012).

²⁴ Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018)

²⁵ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev., Mustafa Öz, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 170.

²⁶ Abdülkadir el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2018).

döneme tekabül etmektedir. Nusayrîler hakkındaki detaylı bilgilere 19. yüzyılda Nusayrî olan Adanalı Süleyman Efendi'nin irtidat etmesi ve 1863'te Nusayrîlerin inançları hakkında yazmış olduğu *Kitâb el Bâkûra es-Süleymâniyye fî Keşfi Esrâr-ı Diyânet en- Nusayriyye*²⁷ adlı eserini yayınlamasıyla ulaşılmıştır.²⁸

Yezîdîlere dair ilk yazılı derli toplu bilgilere ise Sultan Abdülaziz döneminde 1872 *Kurra Kanunu* neticesinde ulaşılmaktadır. Osmanlı Devleti, çıkarılan kanun gereği tebaasına askerlik vazifesini zorunlu kılmış ve asker toplama işine girişmiştir. Musul'un Şeyhan nahiyesinde bulunan Yezîdîler askerlik yapmaya mecbur bırakılınca, inançları gereği neden askerlik yapamayacaklarını gerekli makama rapor olarak sunmuşlardır. Uzunca ele alınan bu rapor Yezîdîlerin inançlarına dair yazılı ilk belge olmuştur.²⁹

Dürzîliğin esaslarını içeren ilk bilgiler Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın 1831 Suriye seferi neticesinde olmuştur. Dürzîliğin kutsal metinleri olan *Kitabü'l-Hikme*, *Resailü'l-Hikme* veya *el-Hikmetü's-Şerife* adlı Dürzî risaleleri İbrahim Paşa'nın ordusunun eline geçmiş, buradan çeşitli yerlere dağılarak Dürzîlerin tanınmasına ve haklarında araştırma yapılmasına olanak sağlamıştır.³⁰

Gizlilik esası üzerine kurulu olan bu gruplar hakkında bilgilerin ortaya çıkmasıyla birlikte haklarında pek çok araştırma söz konusu olmuştur. Bunlardan bir tanesi de Nusayrî olan Muhammed Emîn Gâlib et-Tavîl (ö. 1932) tarafından ele alınan *Tarihü'l Aleviyyun*³¹ adlı eser olmuştur. Dürzî tarihine dair yazılan en eski eser yine

²⁷ Bu eser Abdülhamid Sinanoğlu Tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bknz, Abdülhamid Sinanoğlu, *Nusayrîlerin İnanç dünyası ve Kutsal Kitabı (Çağımızda Batınlık Örneği)*, (Konya: Esra Yayınları, 1997).

²⁸ Ahmet Turan, "Kitabu'l Mecmu'unun Tercümesi", *OMU İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *Samsun* (1996): 11-17.

²⁹ Ayandan Mustafa Nuri Paşa, *Abede-i İblis: Yezidi Taiifesinin İtikadı, A'datı, Evsafı*, Hızır Amed Gökçen, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 53-54.

³⁰ Mustafa Öz, "Şîa" *DİA*, (İstanbul, TDV Yayınları, 2010), 39.

³¹ Et-Tavîl, *Arap Alevileri Tarihi*, 35-36.

mezhep mensubu olan Salih b. Yahya'nın *Târîhu Beyrût'udur*.³² *Abede-i İblis*³³ ise Osmanlı Valisi Mustafa Nuri Paşa tarafından Yezîdîlerin itikadı, adet ve evsafı üzerine yazılmış bir eserdir.

Nusayrî, Dürzî ve Yezîdî gibi heterodoks İslam unsurlarına yönelik yapılan modern çalışmalar oldukça fazladır. Başta Massignon³⁴ olmakla birlikte Matti Moosa,³⁵ Yaron Friedman³⁶ ve Yvette Talhamy³⁷ Nusayrîler hakkında bilimsel araştırmalar yapan isimlerden olmuştur. Baha Said Bey³⁸ ve Hasan Reşit Tankut³⁹ ise Türkiye'de Nusayrîlik üzerine çalışma yapan ilk isimlerdendir. Bunları Hüseyin Türk⁴⁰ ve Engin Sertel⁴¹ gibi araştırmacılar takip etmiştir. İlker Kiremit ise, Nusayrîlerin çoğunlukta

³² Bu eser Arap Edebiyatına dair çalışmalarıyla ünlü olan Louis Cheikho/Luvîs Şeyho tarafından neşredilmiştir. Bknz: Süleyman Tülücü, "Luvîs Şeyho" *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39.

³³ Mustafa Nuri Paşa, *Abede-i İblis*.

³⁴ Louis Massignon, "Nusayriler", *İ.A.*, (İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1964), 9/365; Bknz: Hüseyin Türk, *Nusayrîlik (Arap Aleviliği) ve Nusayrilerde Hızır İnanıcı* (Ankara: Ütopya Yayınları, 2002), 52.

³⁵ Matti Moosa, *Extremist Shiites, The Ghulat Sects* (Newyork: Syracuse University Press, 1988).

³⁶ Yaron Friedman, "Al- Husayn ibn Hamdân al- Khasîbî, A Historical Biography of the Founder of the Nusayrî - `Alawite Sect", *Studia İslamica*, 93 (2001): 91-112.

³⁷ Yvette Talhamy, "The Nusayri Leader İsmâ'il Khayr Bey and Ottomans (1854-58)", *Middle Eastern Studies*, 44/6 (2008): 895-908; Yvette Talhamy, "The Fetwas and the Nusayri/Alawis of Syria", *Middle Eastern Studies*, 46/2 (2010): 175-194; Yvette Talhamy, "American Protestant Missionary Activity among the Nusayris (Alawis) in Syria in the Nineteenth Century", *Middle Eastern Studies*, 47/2, (2011), 215-236.

³⁸ Baha Said Bey, *Türkiye'de Alevî-Bektaşî, Ahi ve Nusayrî Zümreleri*, (Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, 200), 171.

³⁹ Hasan Reşit Tankut, *Nusayriler ve Nusayrîlik Hakkında*, (Ankara: Ulus Basımevi, 1938).

⁴⁰ Türk, *Nusayrîlik (Arap Aleviliği) ve Nusayrilerde Hızır İnanıcı*, 52.

⁴¹ Ergin Sertel, *Dini ve Etnik Kimlikleriyle Nusayriler (Arap Alevileri)*, (Ankara: Ütopya Yayınevi, 2005).

bulunduğu Lazkiye Sancağını Nusayrî bağlamında mekânsal olarak inceleyerek bu alanda bir doktora tezi yayınlamıştır. Aynı şekilde Nusayrîliğin tarihsel gelişimi üzerinde yüksek lisans tezi ve çeşitli bilimsel araştırmalar da ortaya koymuştur. Kiremit'in bu çalışmaları yapılacak olan bu çalışma için ufuk açıcı olmuştur.⁴²

Tıpkı Nusayrîler gibi Dürzîler ve Yezîdîlerde de spesifik olarak ele alınmış pek çok çalışma söz konusu olmuştur. İzmirli İsmail Hakkı'nın "*Dürzî Mezhebini*"⁴³ inanç ve kültürel olarak bir bütün şeklinde incelediği makalesi oldukça geniş bir eserdir. Prof. Dr. Ahmet Bağlıoğlu'nun "*Orta Doğu Siyasi Tarihinde Dürzîler*", "*Dürzîliğin Felsefî ve Dinî Arka Planı*", ve "*Dürzîliğin Temel Kaynakları: Dürzî Risâleleri*"⁴⁴ vb. çalışmaları mezhepsel olarak oldukça kıymetlidir. Yine M. Tayyip Gökbilgin tarafından kaleme alınan "*1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürzîler*"⁴⁵ ve M. C. Şehabeddin Tekindağ'ın "*Dürzî Tarihine Dair Notlar*"⁴⁶ adlı kısa çalışması da yararlanılan kaynaklar arasındadır. Yezîdîler konusunda da göze çarpan en önemli eserlerden biri John S. Guest'un İngilizce olarak yazdığı ve İbrahim Bingöl'ün Türkçeye çevirdiği "*Yezidilerin Tarihi*"⁴⁷ adlı eseridir. Bu eserde Yezîdîler bir bütün olarak incelenmiş ve 19. yüzyıla dair de önemli bilgiler ihtiva etmiştir. Yine Mehmet Yalçınkaya'nın "*Musul Meselesi Bağlamında Osmanlı*

⁴² Kiremit, XIX Yüzyılda Nusayriler (Arap Alevileri), 17; Kiremit, "Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918)".

⁴³ İzmirli İsmail Hakkı, *Dürzî Mezhebi*, Sadeleştiren: Ahmed Tunahan Akgün (Kahramanmaraş: SAMER 2020).

⁴⁴ Ahmet Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürzîler*, (Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2018); "Dürzîliğin Felsefî ve Dinî Arka Planı" *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8 (2003); "Dürzîliğin Temel Kaynakları: Dürzî Risâleleri" *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8 (2003).

⁴⁵ M. Tayyip Gökbilgin, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürzîler", *Belleten*, X, 1946.

⁴⁶ M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Dürî Tarihine Dair Notlar", *İstanbul Üniversite Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 10 (1954).

⁴⁷ Guest, *Yezidilerin Tarihi Melekê Tawus ve Mıshefa Reş'in İzinde*.

Devletinin Son Dönemlerinde Yezidiler”⁴⁸ Yurdaer Abca’nın “*Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*”⁴⁹ Harun Aktaş’ın “*XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı Devleti’nde Yezidi Toplumu*”⁵⁰ gibi pek çok spesifik çalışma Yezîdiler içinde geçerlidir. Yapılan bu spesifik çalışmalar genellikle tek yönlü olup sadece Osmanlı Devleti’nin faaliyetleri bağlamında incelenmiştir.

Nusayrî, Dürzî ve Yezîdî gibi heterodoks İslam unsurlarını bir arada inceleyen tek çalışma İlber Ortaylı’nın “*19. Yüzyıl’da Heterodoks Dini Gruplar ve Osmanlı İdaresi*”⁵¹ adlı makalesi olmuştur. Bu makalede Yıldız Evraklarından yola çıkılarak Osmanlı Devleti’nin bu üç unsura yönelik söylem ve politikaları oldukça kısa bir şekilde ele alınmıştır.

Hans Lukas Kieser tarafından kaleme alınan “*İskalanmış Barış; Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*”⁵² adlı eser Tanzimat’tan itibaren İkinci Dünya Savaşı’na kadar geçen süreçte Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Türk, Kürt, Ermeni, Alevî, Rum ve Süryânî gibi toplulukların kimlik inşasını anlatmakta ve misyonerlik faaliyetlerinin de bu kimlik inşasına katkılarından bahsetmektedir. Doğu misyon bölgeleri ve misyonerlik faaliyetleri açısından oldukça hacimli olan bu eserde heterodoks İslam unsurlarına ayrılan pay oldukça sınırlı kalmıştır.

⁴⁸ Mehmet Yalçınkaya, *Musul Meselesi Bağlamında Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Yezidiler*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

⁴⁹ Yurdaer Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. E.O.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).

⁵⁰ Harun Aktaş, *XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı Devleti’nde Yezidi Toplumu*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).

⁵¹ İlber Ortaylı, “19. Yüzyıl’da Heterodoks Dini Gruplar ve Osmanlı İdaresi” *İlam Araştırma Dergisi*, 1, (1996).

⁵² Kieser, *İskalanmış Barış; Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839 1938*.

Uygur Kocabaşoğlu, “*Anadolu’daki Amerika*”⁵³ adlı kitabında, misyoner raporları ve mektuplarının kaynaklığında, Amerikalı misyonerlerin 19. yüzyılda Anadolu’daki faaliyetlerini ele alınmaktadır. “*Hazırlık Dönemi (1820-1839), Yerleşme Dönemi (1840-1870), Hasat Dönemi (1871- 1900)*” olarak üç bölüme ayırdığı kitabında ilk olarak Amerikan misyonerlerin Anadolu’ya yerleşme öncesi hazırlık aşamasından bahsetmiş, bunu da “sondaj” olarak isimlendirmiştir. İkinci kısımda Amerikan misyonerlerin Anadolu’ya tamamen yerleşmeleri ve faaliyetleri, son kısımda ise faaliyetlerinin neticesi olan hasat dönemi işlenmiştir. Bu çalışma Protestan misyonerler odağında misyonerlik faaliyetlerinin özünü anlama ve özümseme açısından oldukça önemlidir. Yine Gülbadi Alan’ın “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Protestan Okulları*”⁵⁴ adlı eseri Osmanlıdaki Amerikan Protestan misyonerlerinin eğitim faaliyetlerini anlama açısından önemlidir.

Şiîlere yönelik Misyonerlik faaliyetleri karşında Osmanlı Devleti’nin reaksiyoner politikası genellikle II. Abdülhamid dönemi etrafında şekillenmiştir. II. Abdülhamid’in Şiî siyaseti üzerine yapılan ve bir araştırma mahiyeti taşıyan bu çalışmalardan biri de Yalçın Çakmak tarafından ele alınan “*II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti’nin Kızılbaş/Alevi Siyaseti (1876-1909)*”⁵⁵. Bu çalışmada heterodoks İslam gruplarından ziyade ana akım sayılan Kızılbaş/Alevîliğe dair genel bir bakış açısı sunulmuştur. Çalışmada, Kızılbaş Alevîleri gündeme taşıyan dinamikler incelenmiş, II. Abdülhamid ve misyonerlerin gayri-Sünnîlere yönelik politikaları ve çözüm arayışları ortaya konmuştur. Son iki kısmında ise Tokat Zile ve Dersim üzerinde vaka analizi yapılmıştır. Çakmak, II. Abdülhamid’in gayri-Sünnîlere karşı yürütmüş olduğu politikayı merkezileşmenin bir parçası olarak görmüş fakat Abdülhamid’in bu politikasının sonucunu Sünnîleştirme bağlamında okuyarak II. Abdülhamid’i başarısız görmüştür.

⁵³ Kocabaşoğlu, *Anadolu’daki Amerika: Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*.

⁵⁴ Gülbani Alan, *Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Protestan Okulları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015).

⁵⁵ Yalçın Çakmak, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti’nin Kızılbaş/Alevî Siyaseti (1876-1909)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2018).

Yine “II. Abdülhamid Döneminde Şiilik”⁵⁶ adlı çalışmada Ragıp Çiçek, İran Şiiliği üzerinde durmaktadır. Şii propagandası yapan İran politikası karşısında II. Abdülhamid’in reaksiyoner politikası üzerinde durmakta ve bunu Irak coğrafyası üzerinden yapmaktadır. Heterodoks gruplardan ziyade ana akım olan Şiilik üzerinde Abdülhamid politikası bağlamında ele alınmıştır.

Kürşat Şentürk tarafından “Aleviler Üzerinde Protestan Misyonerlik Faaliyetleri (19. Yüzyılın Başından Mustafa Kemal Atatürk’ün Ölümüne Kadar)”⁵⁷ adlı yüksek lisans tezinde misyonerlik faaliyetleri tek taraflı değerlendirilmiş, Osmanlı Devleti’nin karşı politikalarına yer verilmemiştir. Katolik ve Protestan misyonerlerin kısa tarihçesi verildikten sonra, Protestan misyonerlerin Aleviler üzerini dini, sosyal ve kültürel yaklaşımı üzerinde durulmuştur. Çalışmanın üçüncü kısmı olan Protestanların diğer faaliyetleri başlığı altında misyonerlik faaliyetlerinin ilgi odağı Alevilerden çıkarılarak Türkiye’deki misyon merkezlerine mal edilmiştir.

Türkiye’de yapılan çalışmalarda misyonerlik faaliyetleri “Beyrut Vilayeti’nde Amerikan Misyoner Okulları ve Suriye Protestan Koleji”⁵⁸ ve “Suriye Protestan Koleji (1866-1914) ve Lübnan’ın Kültürel Hayatına Etkilerine Bir Bakış”⁵⁹ gibi ya spesifik olarak bir bölge adıyla yahut da “İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)”⁶⁰ ve “Türkiye’deki Ortodoks

⁵⁶ Ragıp Çiçek, II. Abdülhamid Döneminde Şiilik, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, K.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

⁵⁷ Kürşat Şentürk, Aleviler Üzerinde Protestan Misyonerlik Faaliyetleri (19. Yüzyılın Başından Mustafa Kemal Atatürk’ün Ölümüne Kadar), (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

⁵⁸ Şamil Mutlu, “Beyrut Vilayeti’nde Amerikan Misyoner Okulları ve Suriye Protestan Koleji”, *Tarih Dergisi*, S. 46 (2007).

⁵⁹ Fatma Elif Sorkun, Suriye Protestan Koleji (1866-1914) ve Lübnan’ın Kültürel Hayatına Etkilerine Bir Bakış, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, M.G.S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013).

⁶⁰ Ratip Ayaz, İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918), (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, A.E.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi, 2017).

*Misyonerliği*⁶¹ gibi devlet veya mezhep adıyla ayrılmış durumdadır. Özellikle Suriye, Beyrut, Lübnan gibi bölgeler üzerine yapılan çalışmalardan azami derecede faydalanılsa da gerek odak noktası olarak gerekse perspektif olarak bu çalışmalardan ayrılmıştır.

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin reaksiyoner politikasını anlamak için 19. yüzyıla vukufiyet gerekmektedir. Bu bağlamda İlber Ortaylı tarafından yazılan "*İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*"⁶² adlı çalışma oldukça önemlidir. Zira Ortaylı çalışmasında "*Osmanlı İmparatorluğu, büyük devletlerin hepsine karşı güçlü değildi, fakat denge politikası takip edecek kadar bir siyaset yapma yeteneğine haizdi.*" anlayışı çerçevesinde bütün bir 19. yüzyıl Osmanlı tarihi ele alınmaktadır. Yine bu söylemi doğrulayan Cezmi Erarslan, "*Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Diplomasisinin Uzak Doğu Gelişmeleriyle İmtihanı (1895-1904)*"⁶³ adlı makalesinde 19. yüzyıl Osmanlı siyasetinin kapsamını tanımlamak için "*Osmanlı Devleti, kendisinin oyun kurucu aktör olmadığı bu yüzyılda denge politikaları takip etmiştir.*" demektedir. Bernard Lewis'in "*Modern Türkiye'nin Doğuşu*"⁶⁴ adlı eseri de 19. yüzyılı anlama ağıısından önem arz eden eserlerden bir diğeri olmuştur.

Yapılan literatür çalışması sonucunda görölmüştür ki, bu çalışmayla alakalı akademik çalışmalar ya misyonerlik faaliyetleri, ya Nusayrî, ya Dürzî ve ya da Yezîdî gibi spesifik olarak ele alınmıştır. şîliğe bir bütün olarak yaklaşan çalışmalar ise II. Abdülhamid devri çerçevesinde şîliğin ana akımı üzerinden yapılmış, heterodoks İslam unsurlarına yeterinde değinilmemiştir. *19. Yüzyılda Heterodoks İslam Unsurlarına Yönelik Misyoner Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Politikası*" başlığı altında ele alınan bu çalışma Nusayrî, Dürzî ve Yezîdî gibi heterodoks İslam unsurları ve bu unsurlara yönelik öne çıkan misyonerlik faaliyetleri ile bu faaliyetler

⁶¹ Beyhan Mollahüseyinoğlu, Türkiye'deki Ortodoks Misyonerliği, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Üniversitesi 2006).

⁶² Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*.

⁶³ Erarslan "Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Diplomasisinin Uzak Doğu Gelişmeleriyle İmtihanı (1895-1904)".

⁶⁴ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çevirmen: Boğaç Babür Turna, (Ankara: Arkadaş Yayınları, 2011).

karşısında Osmanlı Devlet politikası bir bütün olarak ele alması açısından kapsamlı bir çalışmayı farklı bir bakış açısıyla ortaya koymaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

İTİKADİ VE TARİHİ GELİŞİMLERİ İTİBARIYLA HETERODOKS İSLAM UNSURLARI

2.1. Heterodoks İslam Unsurlarının Kökeni Olarak Şîa

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in vefatından sonra sırasıyla *Hz. Ebû Bekir*, *Hz. Ömer*, *Hz. Osman* ve *Hz. Ali* devlet reisliği vazifesini üstlenmişlerdir.⁶⁵ *Hz. Osman*'ın şehit edilmesi akabinde riyaset makamına geçen *Hz. Ali*'nin hilafetine, *Hz. Osman*'ın katillerinin bulunup cezalandırılması cihetinden itirazlar yöneltmiştir. Bu itirazların neticesinde yaşanan *Sıffin Savaşı* sonrasında gelişen *Hakem Olayı* ile *Muâviye bin Ebû Süfyan*'ın hilafetini ilan etmesiyle birlikte *Hz. Ali*'yi destekleyen grup içerisinde bazı bölünmeler yaşanmıştır.⁶⁶ Bu bölünmeyle birlikte *Hâricîler* diye isimlendirilecek ayrı bir grubun teşekkül etmesi, daha sonra ortaya çıkacak birçok İslam fırkasına temel gerekçe teşkil edecektir. Bu fırkaların çoğu, yaşanan tüm bu olaylar karşısında *Hz. Ali* taraftarlığı iddiasında olmaları gerekçesiyle 'taraftar' anlamına gelen Şîa adıyla isimlendirilmişlerdir.⁶⁷

Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle yerine geçen *Hz. Hasan*'ın ümmetin ihtilafına son vermek amacıyla hilafeti *Muâviye*'ye devretmesi ve *Muâviye*'nin sözünü tutmayarak oğlu *Yezîd*'i halef tayin etmesiyle *Hz. Hüseyin* Kerbelâ'da şehit edilmiş ve Şîa iyice belirginleşerek siyasi bir oluşum halini almıştır.⁶⁸ *Hz. Ali*'nin, *Muâviye* ve *Hâricîler* karşısındaki pozisyonu daha da ileri götürülerek, *Hz. Muhammed*'e varis tayin etmesiyle, hilafetin en baştan beri *Hz. Ali*'nin hakkı olduğu ileri sürülmeye başlanmıştır. Ayrıca, Müslümanların dini-siyasi otoritesinin kime ait olduğu meselesinin Allah tarafından vahiy yoluyla bildirilmesi ile hilafetin, *Hz. Ali* ve *Ali*

⁶⁵ Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn" *DİA*, (İstanbul, TDV Yayınları, 1998), 18/324.

⁶⁶ Zübeyir Yetik, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1990), 34-44.

⁶⁷ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 109; Mustafa Öz, "Şîa"; Avni İlhan "Şiilik ve Ana Prensipleri" *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* (1996): 375-376; Ethem Ruhi Fığlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 1993), 34-35.

⁶⁸ Ruhi Fığlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", 40-41.

soyuna mahsus olduğu şeklinde bir inanç da gelişmiştir. Hicri birinci asrın sonlarına doğru ortaya çıkan bu tarz inançların teşekkül süreci hicri üçüncü asrın sonlarına kadar yani on ikinci imam *Muhammed Mehdi*'nin kayboluşuna kadar devam etmiştir.⁶⁹

Şîa inancının teşekkülünde, *Muhtâr es-Sekafi*'nin *Kerbela Olayı* sonrasında Hz. Hüseyin'in intikamını almak üzere *Emevîler*'e karşı ayaklanması ve bu ayaklanma sırasında, Hz. Ali'nin oğlu *Muhammed b. El-Hanefiyye*'nin imamlık ve mehdiliğini öne sürmesi önemli bir yer tutmaktadır. Onun bu hareketi taraftar bulduğu gibi, Şîa fırkaları içerisinde en geniş mensup kitleye sahip *İmâmiyye* ekolünün teşekkül sürecinde de etkili olmuştur.⁷⁰

Kerbela hadisesinden kurtulan ve Hz. Hüseyin'in oğlu olan *Ali b. Hüseyin Zeynelâbidin* siyasi faaliyetlerden uzak dursa da oğullarından *Zeyd b. Ali, Kûfelilerin* desteği ile Emevîler'e karşı ayaklanmış ancak başarıya ulaşamamıştır. Bu hareket neticesinde teşekkül eden Zeydiyye ekolü, Şîa'nın mutedil bir fırkası olarak Yemen'de yaşayan mensup kitesiyle varlığını muhafaza etmektedir.⁷¹

Beşinci imam olarak kabul edilen *Muhammed Bâkır* tıpkı babası *Ali b. Hüseyin Zeynelâbidin* gibi siyasi faaliyetlerden uzak durmuş, vefatıyla birlikte oğlu *Cafer es-Sâdık*, altıncı imam olarak kabul edilmiştir.⁷² Cafer es-Sâdık, büyük oğlu *İsmail*'i kendisinden sonra imam olması için tayin etmişse de İsmail'in daha babası hayattayken ölmesi, Cafer es-Sâdık'tan sonra kimin imam olacağı hususunda ihtilafa sebep olmuştur. Ölmüş olsa da imametın İsmail üzerinden devam ettiğini ileri sürenlerle, imametın Cafer es-Sâdık'ın diğer oğlu *Mûsâ Kâzım*'a geçtiğini ileri sürenler arasında yaşanan bu ihtilaf, İsmail destekçilerinin *İsmâiliyye* adı altında

⁶⁹ Muzaffer Tan, "Geçmişten Günümüze Şîilik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, S. 25 (2012): 65; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 124; Öz, "Şîa", 39/111-112.

⁷⁰ A.g.e., 112; Mevlüt Koyuncu, "Aleviliğin Menşei Olan Şîa'nın Ortaya Çıkışını Etkileyen Tarihsel Olaylar", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S.1 (2015): 9-10.

⁷¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Dürzî Mezhebi*, 33; Yusuf Gökalp, "Zeydiyye" *DİA*, (İstanbul, TDV Yayınları, 2013), 44/328-331; El-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 35-36.

⁷² Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 39.

İmâmiyye'den ayrılmasıyla sonuçlanmıştır.⁷³ İsmâiliyye kolunun on birinci imami olan *Ubeydullah oğlu Kâim*'le birlikte *Kuzey Afrika*'da *Fâtımî Devleti*'nin temelleri atılmış ve kısa süre içerisinde Mısır ele geçirilmiştir. Zamanla İsmâiliyye içerisinde de kopuşlar meydana gelmiş ve *Hâkim bi-Emrillâh*'ın ilahlığını iddia eden *Dürzîlik* ortaya çıkmıştır.⁷⁴

İmâmiyye tarafından yedinci imam olarak kabul edilen Mûsâ Kâzım'dan on birinci imam olan *Hasan Askerî*'nin vefatına kadar Şîa içinde ciddi bir kopuş meydana gelmemiştir. Ancak Hasan Askerî'nin ölümünden sonra oğlu *Muhammed el-Mehdî*'nin, evlerinin mahzenine girerek gözlerden kaybolduğu şeklindeki *gaybet inancı*, ana akım Şîa'dan ayrılan *gulât (heterodoks)* fırkaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. *Gaybet-i Suğrâ* olarak adlandırılan bu dönemde on ikinci imam Muhammed el-Mehdî ile görüşüp irtibatın sağlandığı şeklindeki *bâb inancı* ortaya çıkmış ve bu irtibatı kimin sağlayacağı noktasındaki ihtilaflar, heterodoks bir fırka olan *Nusayrîliğin* ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.⁷⁵

2.2.Nusayrîlik

9. yüzyıl Irak'ında, Kûfe yakınlarında ortaya çıkan Nusayrîlik, Hz. Ali'nin ilah olarak kabul edilmesi ve *tenasüh (reenkarnasyon)* gibi inançlar etrafında şekillenmiş dini/etnik bir gruptur.⁷⁶ İmâmiyye Şîa'sının *Mehdî inancından* temellerini alan Nusayrîlik, farklı din ve sistemlerden etkilenecek karma bir inanç sistemi olarak gelişim göstermiştir. Ortaya çıktığı 9. yüzyıl, *Antik Yunan* başta olmak üzere farklı kültürlerden metinlerin Arapçaya tercüme edildiği ve çeşitli felsefi akımların oluştuğu bir dönemdir. Bu dönemde ortaya çıkan Nusayrîliğin, *Sâbiîlik*⁷⁷ ve *Hıristiyanlık* gibi kadim kültür ve akidelerinden etkilenmesi söz konusu olmuşsa da

⁷³ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 39-40; Yetik, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 109-110.

⁷⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *Dürzî Mezhebi*, 33-34; Öz, “Şîa”, 39/113; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 138-191; Tan, “Geçmişten Günümüze Şîilik”, 66.

⁷⁵ Öz, “Şîa”, 39/112-114; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 152-175.

⁷⁶ A.g.e., 171; Sacit Uğuz, “II. Abdülhamid'in Kapsayıcı Eğitim Politikasına Bir Örnek: Lazkiye Nusayrileri ve Hamidiye Mektepleri” *Curr Res Soc Sci*, (2019): 13.

⁷⁷ Sâbiîlik: “*Güney Mezopotamya'da yaşayan ve ışık-karanlık düalizmine dayalı gnostik inançlarıyla tanınan topluluğun bağlı olduğu dindir.*” Bknz: Şinasi Gündüz, “Sâbiîlik”, *DİA*, (İstanbul, TDV Yayınları, 2008) 35/341-344.

inancın merkezinde gulât Şîa gruplarının ilahlık ve peygamberlik anlayışı ile İmâmiyye Şîa'sının mehdi telakkisi yer almaktadır.⁷⁸

Nusayrî ismi hakkında etimolojik köken itibariyle farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bunlardan bir tanesi Nusayrî kelimesinin Hıristiyan anlamına gelen *Nasranî* kelimesinden geldiğidir. Bir diğeri ise Hz. İsa'nın çocukluğunun geçtiği yer olan Nazarie kasabasının isminin bozulmuş hali olduğu yönündedir.⁷⁹ Her iki yaklaşım da İslam coğrafyasındaki yitik Hıristiyan topluluklarını arayarak Nusayrîliği Hıristiyanlığa mal etmeye çalışan *oryantalist*lere aittir.⁸⁰ Kimileri de Nusayrî kelimesini, Kûfe yakınlarındaki *Nusayra* adlı bir köye yahut Şîiler tarafından şehit olarak kabul edilen *Nusayir*'e dayandırmaktadır. Bu yaklaşımlardan öte en tutarlı yaklaşım Nusayrî isminin *Ebu Şuayp Muhammed bin Nusayr en-Nemîri*'den gelmesidir ki bu yaklaşımı Nusayrîlerin kutsal kitabı *Kitâb-ı Mecmû'u*'da desteklemektedir.⁸¹

Et-Tavîl'e göre, Nusayrî ismi küçük yardım anlamına gelen *Nusayra* ismine nispet edilmektedir. Hz. Ömer dönemi Suriye fetihleri sırasında yardım amaçlı gelen 450 kişilik bu grup, savaş kazanılınca kılıç hakkı olarak Cebeli Lübnan ile Antakya arasındaki dağlara yerleşmiş ve bu dağlara *Nusayra Dağları* denilmiştir.⁸² *Et-Tavîl*; destek için yola çıkan bu 450 kişiye dayanarak Nusayrîlerin kökenini *Ensar Kahtanîlerine* oradan da *Ebû Eyûp el-Ensârî*'ye kadar dayandırmaktadır.⁸³ *Et-Tavîl*'in de etnik kökeni göz önünde bulundurulduğunda, Nusayrîlerin kökenini Ensar'a dayandırması, bir meşruiyet çabası olarak değerlendirilebilir.

⁷⁸ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 173.

⁷⁹ Sertel, *Dini ve Etnik Kimlikleriyle Nusayriler (Arap Alevileri)*, 13.

⁸⁰ Kiremit, *XIX Yüzyılda Nusayriler (Arap Alevileri)*, 17.

⁸¹ Massignon, "Nusayriler"; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 171-172; Turan, "Kitabu'l Mecmu'unun Tercümesi", 11-17.

⁸² *Et-Tavîl*, *Arap Alevileri Tarihi*, 59-60; Sertel, *Dini ve Etnik Kimlikleriyle Nusayriler*, 14; Hüseyin Türk, "Nusayriliğin Tarihi Kökeni ve Gelişimi", *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, (2018): 56.

⁸³ Kiremit, *XIX Yüzyılda Nusayriler*, 19.

Nusayrîler gerek Osmanlı arşivinin çeşitli belgelerinde gerekse halk içerisinde *Garipler Cemaati, Bahçeciler, Fellahlar ve Arap Uşağı* gibi isimlerle anılmışlardır.⁸⁴ 20. yüzyılın başlarına kadar çeşitli isimlerle anılan bu gruba 20. yüzyılda gelen Fransız mandasıyla birlikte *Alevî* ismi verilmiş, bu tarihten sonra da bu isimle anılmaya başlanmışlardır.⁸⁵

Kendilerini Müslüman olarak tanımlayan Nusayrîler, inançlarını tanımlarken *Gadîr-i Hum*⁸⁶ olayına vurgu yapmaktadırlar. Nusayrî inancına göre Hz. Muhammed, *Veda Haccı* akabinde Mekke'den Medine'ye dönerken *Gadîr-i Hum* diye anılan bölgede Hz. Ali'yi kendisinden sonra imam tayin etmiş fakat peygamberin vefatından sonra Hz. Ali yerine Hz. Ebû Bekir'e halife olarak biat edilmiştir. Gadîr-i Hum olayına dayanmak suretiyle hilafetin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu ileri süren Nusayrîler, ortaya çıkışlarını bu şekilde ifade etmektedirler. Ayrıca *Şîî* ve *Sünnî* ayrımını da Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülmesine bağlamaktadırlar.⁸⁷

⁸⁴ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 172; Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adana, Tarsus ve Mersin Bölgesi Nusayrîleri (19-20. Yüzyıl)", *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 54 (2010): 53; Özcan Güngör, "Üst Kavramsallaştırma Olarak Alevilik: Akide ve İbadetler Açısından Alevilik-Nusayrîlik İlişkisi", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 18 (2017): 47.

⁸⁵ Kiremit, , *XIX Yüzyılda Nusayrîler*, 29; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 172; İlyas Üzüm, "Nusayrîlik" *DİA*, (İstanbul: TDV. Yayınları, 2007), 33-271.

⁸⁶ Gadîr-i Hum olayı; Sadece Nusayrîliği değil, Şîîliği de temellendiren asıl olaylardan biridir. Şîî kaynaklar tarafından bu olay Hz. Ali'nin, Efendimiz (s.a.v.) tarafından ayet ve hadislerle desteklenerek, kendisinden sonra vasi bırakıldığı olay olarak kabul edilmektedir. Şöyle ki; Peygamber Efendimizin Veda Haccı'ından sonra Mekke'den Medine'ye dönerken Gadîr-i Hum denilen su çukurunun yanında Hz. Ali'nin elini havaya kaldırarak, "*Ben kimin mevlasıysam, Ali de onun mevlasıdır*" şeklindeki konuşmasını buna delil olarak görmekteyiz. Sünnî kaynaklar ise "*mevla*" kelimesini vasi değil dost olarak yorumlamakta ve Hz. Ali'nin imameti için delil olarak değerlendirmemektedirler. Daha detaylı bilgi için bkz: Muhammed Emîn Gâlib Et-Tavîl, *Arap Alevileri Tarihi*, 35-36; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Gadîr-i Hum" *DİA*, (İstanbul, TDV Yayınları, 1996), 13/279-280.

⁸⁷ A.g.e, 35-127; Turan, "Kitabu'l Mecmu'unun Tercümesi", 14.

Gadîr-i Hum ve Kerbela Olayı sadece Nusayrîliği değil Şîîliği de temellendiren iki ana unsurdur. Bu iki hadisenin akabinde Şîa'da *isnâaşariyye* denilen on iki imam inancı başlamış ve İmâmiyye Şîa'sının on birinci imamı Hasan el-Askerî'nin öldürülmesi ve küçük oğlu Muhammed el-Mehdî'nin gözden kaybolmasıyla birlikte *bâb (kapı/yetkili kişi)* inancı başlamıştır. Bu inanca göre her imamın gaybetteki Mehdî ile görüşen bir bâbı bulunmakta ve ondan birtakım bilgiler almaktadır. Fakat genel kabul gören imamet inancından sonra bâb inancında birtakım bölünmeler yaşanmıştır. Nusayrîler de on birinci imamın bâbının, *Ebu Şuayp Muhammed bin Nusayr en-Nemîri* olduğunu söyleyerek ayrı bir mezhep olarak ortaya çıkmıştır.⁸⁸

İmamiyye Şîası'ndan ayrılan Nusayrîler, kutsal kitapları olan Kitâbü'l-Mecmû'u'da "*Ali mabuttur, Tanrıdır, O nurların nurudur, ilahi zatı gizlidir*" şeklindeki ifadelerle Hz. Ali'ye ulûhiyet isnat etmişler ve bundan dolayı gulât mezhep olarak tanımlanmışlardır.⁸⁹ Kitabın on birinci suresinde ise Hz. Ali'nin arşın üstünde olduğu söylenerek, *Ayin, Mim ve Sin* üçlüsünden bahsedilir ki, bu üçlüye göre, "*Ali kendi nurundan Muhammed'i yaratmış, Muhammed'de Selmân-ı Fârisî'yi yaratmıştır. Ali mana, Muhammed hicap, Selmân-ı Fârisî de bâbtır*" denilmektedir.⁹⁰ Nusayrîlik akidesinde bulunan *Yedi Devir inancına* göre Tanrı, *Âdem* döneminde *Hâbil*, *Nûh* döneminde *Şît*, *Yakûb* döneminde *Yûsuf*, *Mûsâ* döneminde *Yûşa*, *Süleyman* döneminde *Âsaf*, *Îsâ* döneminde *Petrus* ve Hz. Muhammed döneminde Ali olarak bu dünyada tezahür etmiştir.⁹¹

Nusayrîlerin en önemli inanç esaslarından biri, öldükten sonra ruhların farklı bir bedende tekrar dünyaya gelmesi olarak tanımlanan tenasüh inancıdır. Bu inanca göre ruhlar günahlarından arınıp yıldız oluncaya yani kemale erinceye kadar farklı canlıların bedenlerinde dünyaya gelmektedir.⁹²

⁸⁸ Türk, "Nusayrîliğin Tarihi Kökeni ve Gelişimi", 58-59.

⁸⁹ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 175; Türk, "Nusayrîliğin Tarihi Kökeni ve Gelişimi", 58-59.

⁹⁰ Turan, "Kitabu'l Mecomu'unun Tercümesi", 11; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 175.

⁹¹ Üzüm, "Nusayrîlik" 33/272.

⁹² Et-Tavîl, *Arap Alevileri Tarihi*, 59-127.

Gizlilik inancına dayanan *takiyye*⁹³ tüm Şîîlerde olduğu gibi Nusayrîlerinde dış tehditlere karşı kendi varlıklarını koruyarak asırlardır devam etmelerini sağlayan en önemli inanç esaslarından biri olmuştur.⁹⁴

Nusayr en-Nemirî'nin vefatından sonra mezhebin önderliğini *Muhammed bin el Cündeb* ve onun ölümüyle de *Ebu Muhammed Abdullah el Cenân el-Cünbülânî* üstlenmiştir. Cünbülânî, '*Cünbülânîyye*' adında bir tarikat kurarak mezhebe tasavvufî bir içerik kazandırmak istemiştir. Nusayrîliği asıl sistemleştiren ve daha geniş kitleler arasında yayılmasını sağlayan kişi '*Şeyhu'd-din*' lakabıyla anılan *Hüseyn b. Hamdan el-Hasibî*'dir ki on altı bölümden oluşan ve Nusayrîliğin kutsal kitabı *Kitâbü'l-Mecmû'u*, el-Hasibî'ye nispet edilmektedir. Yine Nusayrîlik Hamdan el-Hasibî ile birlikte Bağdat'tan çıkıp Halep ve Lazkiye bölgelerinde yayılma imkânı bulmuştur.⁹⁵

El-Hasibî'nin 957 tarihinde vefat etmesiyle yerine sırasıyla onun halefleri olan *Ali el-Cillî* ve *Ebû Saîd Meymûn bin Kâsım et-Taberânî* geçmiştir. Taberani yazmış olduğu eserlerle birlikte Nusayrîliğin inanç sistemini geliştirmiş ve maruz kaldığı siyasi baskılar neticesinde Lazkiye'ye geçerek buranın Nusayrîliğin merkezi haline dönüşmesine katkı sağlamıştır.⁹⁶

Lazkiye'nin 11. yüzyılda *Selçukluların* idaresine girmesiyle Nusayrîler, sırasıyla *Haçlı* istilalarını, *Eyyubi* ve *Memluk* hâkimiyeti dönemlerini yaşamış, *Yavuz Sultan Selim*'in Mısır seferiyle birlikte de Osmanlı hâkimiyetine girmişlerdir.⁹⁷ 19. yüzyılda

⁹³ Takiyye; “*Kendi inancını korumak amacıyla tehdit oluşturacak durumlarda olduğundan farklı görünmek ve asıl durumunu gizlemektir*”. İlker Kiremit, “İnanç ve Tarihte Nusayriler (Arap Alevileri) Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, I. Uluslararası Sempozyumu, 03-05 Ekim 2013, (Bingöl: Bingöl Üniversitesi, 2013): 716.

⁹⁴ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 178; Batur, “Nusayrîliğin Teşekkülü ve İnanç Esasları”, 90.

⁹⁵ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 171-173; Uğuz, “II. Abdülhamid'in Kapsayıcı Eğitim Politikasına Bir Örnek”, 10-11; Kiremit, “İnanç ve Tarihte Nusayriler (Arap Alevileri) Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, 713.

⁹⁶ A.g.e., 718; Uğuz, “II. Abdülhamid'in Kapsayıcı Eğitim Politikasına Bir Örnek”, 11.

⁹⁷ Kiremit, “XIX Yüzyılda Nusayriler (Arap Alevileri)”, iii; Et-Tavîl, *Arap Alevileri Tarihi*, 247-248; Arslan, “Başlangıcından Günümüze Arap Alevîliği-Nusayrîlik”, 106-108.

Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanan Mısır ordusunun kumandanı *Kavalalı İbrahim Paşa*, Suriye'yi denetim altına aldığında diğer heterodoks gruplar gibi Nusayrîler de bu durumdan oldukça etkilenmiş, zorunlu askerlik hizmeti ve ağır vergiler karşısında Dürzîler gibi *İbrahim Paşa*'ya karşı mukavemet göstermişlerdir.⁹⁸

19. yüzyıl öncesine kadar nispeten daha sakin bir hayat yaşayan Nusayrîler, 19. yüzyılda artan misyonerlik faaliyetleri karşısında Osmanlı Devleti'nin gündemine girmiş ve bu durum Osmanlı Devleti'ni bir takım tedbirler almaya sevk etmiştir.⁹⁹

2.3.Dürzîlik

11. yüzyılda Şîa'nın İsmâîlî kolu içerisinde çıkararak altıncı Fâtımî halifesi Hâkim Biemrillâh'ın¹⁰⁰ ulûhiyeti üzerine temellendirilmiş olan Dürzîlik, Mısır'da teşekkül edip daha sonra Suriye, Ürdün, Lübnan ve Filistin bölgelerine yayılmış heterodoks bir fırkadır.¹⁰¹ Dürzîliğin isimlendirilmesi meselesinde tıpkı Nusayrîler gibi farklı iddialar mevcuttur. Dürzî isminin kökeni hakkında Müslüman araştırmacılar *Muhammed b. İsmail Neştekin ed-Derezî*'yi işaret etmekte ve bu sebeple kendilerine bu ismin verildiğini söylemektedirler. Fakat ed-Derezî'ye nispetle anılmak

⁹⁸ Kiremit, "XIX Yüzyılda Nusayriler (Arap Alevileri)", 133.

⁹⁹ Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adana, Tarsus ve Mersin Bölgesi Nusayrîleri (19-20. Yüzyıl)", 50; Ürkmez, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nusayrîler Hakkında genel Bilgiler", 127-129.

¹⁰⁰ Asıl adı, el-Hâkim-Biemrillâh Ebû Alî el-Mansûr b. el-Azîz el-Muizz el-Ubeydî el-Fâtımî'dir. Aziz Billah'ın oğlu olup 375/985 tarihinde doğmuştur. Altıncı Fâtımî halifesi olup sekiz yaşında veliyaht ilan edilmiş ve babasının ölümüyle birlikte 389/996 tarihinde Hâkim-Biemrillâh lakabıyla tahta oturmuştur. Başlangıçta sadece halife unvanıyla tahta oturan Hâkim'e ulûhiyet iddiası sonradan verilmiştir. Uzlet hayatını seven Hâkim Mukaddam Dağı'na çıkmayı adet edindiği 411/1021 tarihinde esrarengiz bir şekilde ortadan kaybolmuştur. Dürzîlere göre gaybete girmiş olsa da tarihçilere göre ağır basan görüş, onun tutarsız davranışlarından rahatsız olan kızkardeşi Sittü'l-mülûk tarafından öldürüldüğüdür. Bknz: İzmirli İsmail Hakkı, *Dürzî Mezhebi*, 48-54; Mustafa Öz, "Dürzîlik", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994) 10/39-41.

¹⁰¹ Sayın Dalkıran, "Târih-i Cevdet'te İslâm Mezhepleri II (Dürzîlik ve Nusayrîlik)", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 21 (2003): 205; İzmirli İsmail Hakkı, *Dürzî Mezhebi*, 17.

istenmeyen Dürzîler bu ismin kökenini Hâkim Biemrillâh'ın komutanı *Ebû Mansûr Anuştekin ed-Derezî*'ye nispet etmektedirler.¹⁰²

İslam dünyasındaki yitik Hristiyanları arayan Batılı araştırmacılar göre 'Druzes' (*Dürzî*) ismi Haçlı Seferleri sırasında Cebel-i Lübnan'a sığınan *Comte de Dreux*'un isminden gelmiştir. Comte de Dreux, 1190 yılında haçlıların Kudüs fethine katılan bir komutandır ve Müslüman hücumlarından korunmak amacıyla bir dağa sığınmıştır. Comte de Dreux ve mahiyetindekiler zamanla bu bölgede çoğalarak İsmâîlîlerle karışmış ve Dürzî adında yeni bir cemiyet teşkil etmişlerdir.¹⁰³

Her iki görüşün ötesinde Dürzîler ise kendilerini Hâkim Biemrillâh'a nispetle 'muvahtidler' ve 'tevhid ehli' olarak isimlendirmişler ve inançlarına da 'mezhebü't-tevhid' demişlerdir. Aynı zamanda Dürzîlere Hâkim Biemrillâh'ın ulûhiyetine inanmalarından dolayı 'hâkimiyye' de denmiştir.¹⁰⁴

Batılı araştırmacılara göre Dürzîlerin kökeni haçlı seferlerine dayansa da bu husus hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bunlardan bir tanesi *Şehabeddin Tekindağ*'ın Dürzîlerin kökenin İran menşesine dayandırmasıdır. Çünkü ona göre *Felix von Luschan* adlı bir profesör 59 Dürzî erkeğinin kafatasını ölçmüş ve Arap olmadıkları neticesine varmıştır.¹⁰⁵ Dürzî menşei hakkında diğer bir görüş de Yemen'deki büyük bir sel felaketi sonrasında kuzeye göçen *Süryânî* Arapların, Dürzîlerin kökeni olduğu yönündedir ki Dürzîler arasındaki genel kabul de bu şekildedir.¹⁰⁶

Dini ve siyasi bir teşekkül olarak tarih sahnesine çıkan Dürzîlikte, Hâkim Biemrillâh'ın ulûhiyeti fikrini ileri süren ilk şahıs *Hasan b. Haydara el-Fergânî* olup, bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine yerine Hâkim Biemrillâh'ın veziri olan *Hamza b. Ali* geçmiştir. Mısır'da İsmâîlî dâîlerin başı iken, Tanrı'nın Hâkim

¹⁰² Çınar, Lübnan'daki Marunî ve Dürzîlerin Siyasi Mücadeleleri (1841-1845), 22-23; Ahmet Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürzîler*, 9.

¹⁰³ A.g.e., 24; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Dürzî Tarihine Dair Notlar", 145-146.

¹⁰⁴ Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürzîler*, 9-10; Çınar, Lübnan'daki Marunî ve Dürzîlerin Siyasi Mücadeleleri (1841-1845), 22-23; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 187.

¹⁰⁵ Tekindağ, "Dürzî Tarihine Dair Notlar", 143-144.

¹⁰⁶ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 187-188.

Biemrillâh'da zuhur ettiği propagandasını yapan Hamza b. Ali, İsmâîlîler arasından taraftar toplamıştır. Kendisini de *Küllî Akıl* olarak Hâkim'den sonra en üst konuma yerleştirerek yegâne imam olarak sunmuş ve Dürzî mezhebinin lideri konumuna yükseltmiştir. Hamza b. Ali, Muhammed b. İsmail Neştekin ed-Derezî'yi, bu yeni inancı yaymak için Suriye bölgesine göndermiş ve ed-Derezî bu bölgede Dürzîliğin kurucusu kabul edilmiştir. Her ne kadar bu fırka İsmail ed-Derezî'nin adına nispet edilmişse de ed-Derezî, mezhebin teşekkülü ve yayılmasındaki en etkin kişi olan Hamza b. Ali'nin imamlığını kabul etmeyip onunla girdiği liderlik ve imamlık mücadelesinden dolayı, Dürzî gelenek tarafından mürtet kabul edilmiştir.¹⁰⁷

Dürzîliğin şekillenmesinde Hamza b. Ali'nin ardından en etkili isim olan *Muktenâ Bahâeddîn* Dürzîler üzerindeki baskılar neticesinde, 1042 tarihinde *Menşûru'l-ğaybe* adlı risalesini yazarak gaybete girmiştir. Gaybete girmeden önce artık davete son verdiğini, Tevhid inancının son şeklini aldığını ve yeni hükümlerin gelmeyeceğini bildirmiş ve bundan sonra Dürzîlik, ortaya konmuş olan ilkelere bağlı kalarak dışa kapalı bir mezhep halini almıştır.¹⁰⁸

Kendinden önce gelen bütün dinlerin *nesh* edildiği inancına dayanan Dürzîlik, her ne kadar içerisinden çıktığı Şîa'nın İsmâîlî koluyla inanç hususunda benzerlik gösterse de Hâkim Biemrillâh'ın ulûhiyeti ve imametinin *Ehl-i Beyt'e* mahsus olmadığı gibi temel noktalarda onlardan ayrılmıştır.¹⁰⁹ Dürzîliğin kutsal kitabı olan *Kitabü'l-Hikme, Resailü'l-Hikme* veya *el-Hikmetü's-Şerife*'nin, tanrının nurundan yaratılmış cismanî varlıklar olan *hududlar* tarafından yazıldığına inanılmıştır. Çoğu, kendisini *küllî akıl* olarak tanımlamış olan Hamza b. Ali tarafından yazılmıştır. 111 risaleden oluşan bu kitabın diğer risalelerini ise *küllî nefis* olarak tanınan *Muhammed b. İsmâîl et-Temîmî* ve *tali* olarak kabul edilen *Muktenâ Bahâeddîn* yazmıştır. Takribi 26 yılda yazılmış olan bu risaleler, muhtevasında bulunan “*ehil olmayan kimselere açıklamayınız*” ve “*ilahi bilgiyi onu hak etmeyenlerden saklayınız*” şeklindeki

¹⁰⁷ Ahmet Bağlıoğlu, “Dürzîliğin Felsefî ve Dinî Arka Planı”, 215-216; Muzaffer Tan, “Geçmişten Günümüze Dürzîlik”, *E-Makâlât Mezhep Araştırmaları S. 2* (2012): 62-63.

¹⁰⁸ A.g.e., 64; Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürzîler*, 2.

¹⁰⁹ Tan, “Geçmişten Günümüze Dürzîlik”, 63; Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürzîler*, 7.

emirlere uygun olarak, Dürzî uleması tarafından, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkana kadar, sıradan Dürzî halktan dahi gizli tutulmuştur.¹¹⁰ Bu açıdan, Şîa fırkalarının çoğunda bulunan gizlilik prensibi yani takiyye anlayışı Nusayrîlerde olduğu gibi Dürzîlerde de bulunmuştur. Yine Nusayrîlerde bulunan tenasüh (reenkarnasyon) inancı, farklı teolojik izahlarla da olsa Dürzîlikte de *tekammus*¹¹¹ adıyla bulunmaktadır.¹¹²

Dürzî toplumunun yapısı *ukkâl (akıllılar)* ve *cuhhâl (cahiller)* olmak üzere temelde iki gruba ayrılmaktadır. Ukkâl olanlar dini hükümlere vakıf olup bazı dini prensipleri yerine getirmek zorundayken cuhhâllerin Hâkim'in ulûhiyetine inanması ve külli akıl olan Hamza b. Ali'nin hudûdların sebebi olduğuna ve hudûdun bütün maddî varlıkların kaynağı olduğuna inanması ve ayrıca mezhebin farzlarından olan *yedi esasa* inanması yeterli olmuştur.

Dürzî mezhebine sıkı sıkıya bağlı olan ukkâl mensuplarının içki içmemeleri, israf etmemeleri, lüks içerisinde yaşamamaları ve dürüst olmaları beklenmiştir. Nusayrî toplumunun aksine Dürzî toplumunda kadınların, toplumun içerisindeki yerleri daha belirgin olmuş, hatta ukkâl sınıfına kadar yükselebilmişlerdir. Ukkâl sınıfına yükselmek isteyen kırk yaşını doldurmuş kadın ve erkekler, ukkâllerin başı olan *Şeyhü'l-akl'e* talepte bulunarak, uygun bulunmaları durumunda kendilerinden ahit alınarak ukkâllığe yükselmişlerdir.¹¹³

¹¹⁰ Çınar, Lübnan'daki Marunî ve Dürzîlerin Siyasi Mücadeleleri, 28; Ahmet Bağlıoğlu, "Dürziliğin Temel Kaynaklarından Hamza B. Ali'nin Risaleleri" *Dini Araştırmalar*, S. 14 (2002): 202-203; Ahmet Bağlıoğlu, "Dürziliğin Temel Kaynakları: Dürzî Risâleleri", 180-181.

¹¹¹ Tekammus Arapça da gömlek demektir. Ruhlar bedenleri gömlek gibi kullandıkları için bu isim verilmiştir. Tenasüh inancında ruhlar bitki hayvan gibi farklı varlıklara geçiş yapabilirken tekammus inancında sadece insan bedenine geçebilmektedir. Bknz: Dalkıran, "Târih-i Cevdet'te İslâm Mezhepleri II (Dürzilik ve Nusayrîlik)", 211.

¹¹² Aytekin Şenzeybek, Resâilü'l-Hikme'ye Göre Dürzî İnanç Esasları, (Yayımlanmış Doktora Tezi, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 330.

¹¹³ Dalkıran, "Târih-i Cevdet'te İslâm Mezhepleri II (Dürzilik ve Nusayrîlik)", 209-210; Bağlıoğlu, "Dürziliğin Temel Kaynakları: Dürzî Risâleleri", 179-180.

Tüm bu inançların ötesinde Hâkim Biemrillâh'ın ulûhiyetinin ilanıyla birlikte Dürzîler, Mısır civarında bölge halkı tarafından ciddi tepkilere maruz kalmışlardır.¹¹⁴ Hâkim Biemrillâh'ın ortadan kaybolmasından sonra yerine geçen oğlu *Ali Zâhir Billâh*'ın babasının ulûhiyetini reddetmesi ve buna inananları takibe aldırması üzerine Dürzîler, Lübnan'daki *Vâditteym* bölgesine sığınmışlar, Lübnan bölgesinin 12. ve 13. yüzyıllarda Haçlı istilasına uğramasıyla birlikte, Haçlıların yanında yer alarak Müslümanlarla aralarının daha da bozulmasına sebebiyet vermişlerdir.¹¹⁵ Banyas şehrinin 1128 yılında Müslümanlar tarafından ele geçirilmesiyle, Haçlılarla birlikte Nusayrîlerin bulunduğu *Cebelü's-Summâk* dağlarına iltica eden Dürzîler, Nusayrîlerle yaşadıkları mezhebi çatışmalar yüzünden Halep bölgesinin güneybatısından ileri gidemeyip, Lübnan ve Havran dağlarına yerleşmişlerdir.¹¹⁶

Dürzîlerin, Sünnîlere karşı olan faaliyetleri Memluk Devleti'ni harekete geçirmiş, Dürzîler ve Nusayrîler gibi aşırı Şîa grupları üzerinde sıkı bir takibat başlamıştır.¹¹⁷ 14. ve 15. yüzyıllar boyunca Memluk hâkimiyetinde kalmış olan Dürzîler, 1516'da *Mercidabık Savaşı*'yla Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve küçük aşiretler şeklinde Osmanlı yönetimi altında yaşamaya devam etmişlerdir.¹¹⁸ Yavuz Sultan Selim'in bazı Dürzî ailelerine verdiği imtiyazlar sayesinde Dürzîler genel olarak, 16. yüzyıl boyunca Osmanlı denetimi altında sükûnet içinde yaşamışlardır.¹¹⁹ Fakat 17. yüzyılda *Canbolatoğlu* ayaklanmasıyla sükûnet dönemi sona ermiş ve Osmanlı ile Dürzîler arasındaki çatışma dönemi başlamıştır. Dürzîler tarafından çıkan isyanların

¹¹⁴ Tan, "Geçmişten Günümüze Dürzîlik", 63-64.

¹¹⁵ Bağlıoğlu, "Dürzîliğin Temel Kaynakları: Dürzî Risâleleri", 110-111; Dalkıran, "Târih-i Cevdet'te İslâm Mezhepleri II (Dürzîlik ve Nusayrîlik)", 208; Tekindağ, "Dürzî Tarihine Dair Notlar", 152.

¹¹⁶ Aytekin Şenzeybek, "Başlangıçtan Günümüze Dürzîlik", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 31, (2011): 190; Aytekin Şenzeybek, *Dürzîlik, Doğuşu ve Temel Prensipleri*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), 27.

¹¹⁷ Şenzeybek, "Başlangıçtan Günümüze Dürzîlik", 191.

¹¹⁸ Toraman, *Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nda Vasa Paşa Dönemi (1883-1892)*, 6.

¹¹⁹ Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürzîler*, 34; Tekindağ, "Dürzî Tarihine Dair Notlar", 155-156.

Osmanlı yönetimi tarafından bastırılması neticesinde müttefik arayışına giren Dürzîler, bölgedeki Hristiyanlar üzerinden Fransa ile ittifak kurmuşlardır. Böylece Fransa'nın Hristiyanları koruma bahanesiyle bölgedeki müdahaleleri 17. yüzyılda başlamıştır. Aynı yüzyılda kimi Dürzî şeyhlerin Hristiyanlığı benimsemesi Sayda, Beyrut ve Şam'da birtakım hadiselere yol açmıştır.¹²⁰

18. yüzyılın sonlarına doğru Dürzî aileleri arasındaki çekişmeler bölgedeki Hristiyan Marunîlerin güçlenmesine olanak sağlamıştır. Hatta bazı Dürzî ailelerin, birbirlerine üstünlük sağlamak ve Hristiyan Marunîlerin desteğini almak amacıyla Hristiyan olmaları söz konusu olmuştur.¹²¹ Fakat 1799'da Fransızların Akka'yı muhasara etmeleri karşısında Marunîler Fransızları desteklerken, Dürzîler de Osmanlı tarafında yer almışlardır. Daha sonra bölgeye atanan *Süleyman Paşa* ile iyi ilişkiler kuran Dürzîlerin mücadelesi 19. yüzyıl boyunca devam etmiştir.¹²²

2.4.Yezîdîlik

Ortaya çıktığı coğrafyanın etkisiyle *Zerdüştlük*, *Sâbiîlik*, *Maniheizm*, *Yahudilik*, Hristiyanlık ve İslam gibi birçok dinden etkilenmiş karma bir inanç yapısına sahip olan Yezîdîlerin hem kökeni hem de isimlendirilmesi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır.¹²³ Bunlardan bir tanesi Yezîdîlerin, Hâricîliğin İbâdiye kolundan ayrılan *Yezîd Bin Üneyse*'ye nispet edilmesidir ki buna gerekçe olarak Yezîdîlik ve Hâricîlik arasındaki küçük benzerlikler gösterilmiştir. Yezîdîlerin İran menşeli olduklarını ileri sürenler ise, İran'daki Yezd şehriden geldiklerini ifade etmekle bu şehre nispeten bu isimle anıldıklarını söylemektedirler. Bir başka görüş ise, Zerdüştlük dinindeki iyilik ve güzellik tanrısı olan *İzed* veya *Yezdan* ile ilişki kurulması şeklindedir.¹²⁴ Yezîdîler tarafından ise “*tanrıya tapanlar*” anlamında *Ezidi*, *İzidi* veya *İzdi* kelimelerinin kullanıldığı bilinmektedir.¹²⁵ “*Şeytana ibadet*

¹²⁰ Şenzeybek, Dürzîlik, Doğuşu ve Temel Prensipleri, 29; Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürzîler*, 35-36.

¹²¹ A.g.e., 37.

¹²² A.g.e., 39.

¹²³ Ahmet Taşğın, “Yezîdîlik” *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/525.

¹²⁴ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 223.

¹²⁵ Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, 5.

edenler” manasındaki “*Abede-i İblis*” adı ise Yezîdîlere dışarıdan verilen bir isim olmuştur.¹²⁶

Şîa anlayışına göre Yezîdîler, *Yezîd b. Muâviye*’den gelmişler ve ona insanüstü bir konum atfederek onu dinin yenileyicisi olarak görmüşlerdir. Onlara göre Yezîd Bin Muâviye, Hz. İsa gibi mucizevi bir şekilde nur olarak insanları *Muâviye*’nin zulmünden kurtarmak için dünyaya gönderilmiştir.¹²⁷ Araştırmacılar, zikredilen tüm bu görüşler içerisinde, Yezîdîlerin menşei noktasında tarihi gerçekliğe en uygun olanın Yezîd b. Muâviye konusu olduğunu belirtmektedirler.¹²⁸ Bu bağlamda, Emevî bakiyesi bazı Arap kabilelerinin zaman içerisinde farklılaşarak, yerel inançlarla sentezlenmiş bir anlayışa bürünmüş olmaları söz konusudur. Aynı zamanda Kürtleşmiş de olan bu kabilelerin geliştirmiş oldukları Yezîdilik mezhebinin kutsal kitapları olan *Kitâb-ı Cilve* ve *Mushâf-ı Reş*’in Arapça olması bu iddiayı desteklemektedir.¹²⁹

Ortaya çıkış tarihi net olarak bilinmemekle birlikte kurucu şahsiyet olarak Emevî asıllı olan *Şeyh Adî b. Müsâfir*’e nispet edilen Yezîdilik, Sünnî bir tarikatın tarihi süreç içerisinde değişim göstermesiyle ortaya çıkan heterodoks bir mezhep olarak kabul edilmektedir.¹³⁰ Şâfiî mezhebine mensup Sünnî bir âlim olan Adî b. Müsâfir, takribi 1072/1075 yıllarında Lübnan’a bağlı Baalbek şehrinin güneyinde kalan Bekaa vadisinin yamaçlarında kurulmuş olan Beyt Far köyünde dünyaya gelmiştir.¹³¹ *Abdülkadir-i Geylânî*, *Ebü’n-Necîb es-Sühreverdi*, *Ahmed er-Rifâî*, *Ebü’l-Vefâ el-Hulvânî* ve benzeri gibi döneminin ünlü âlimleriyle görüşmüş ve onlardan ders almıştır. Hac vazifesini ifa ile birlikte yaklaşık dört yıl kadar Medine’de kalan

¹²⁶ “Abede-i İblis” Şeytana tapanlar demektir. Yezîdîlerin Şeytanı bir melek olarak kutsamalarından sebep kendilerine bu isim verilmiştir. Bknz: Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 223.

¹²⁷ Davut Okçu, *Yezîdilik ve Yezîdiler*, (Konya: Tablet Kitapevi, 2007), 12.

¹²⁸ Turan, “Yezîdîliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi” 43-44.

¹²⁹ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 223.

¹³⁰ Turan, “Yezîdîliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi”, 44-45; Yalçınkaya, “Musul Meselesi Bağlamında Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Yezidiler” 76-77.

¹³¹ Guest, *Yezidilerin Tarihi Melekê Tawus ve Mishefa Reş’in İzinde*, 41-42; Turan, “Yezîdîliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi”, 45.

Müsâfir, Bağdat, Halep, Şam gibi beldelerde ilmi ve tasavvufi meşguliyetlerinin ardından 1130 yıllarında halkı irşat veya uzlet amacıyla Kürt halkın meskûn olduğu Hakkâri bölgesine yerleşmiştir. Müsâfir, belli bir dönem Hakkâri dağlarında uzlete çekildikten sonra, Hakkâri'nin Laleş köyünde bir zaviye kurmak suretiyle, yerel inançların etkisinde olan yöre halkının irşadına girişmiş ve 1162 yılında burada vefat etmiştir.¹³²

Adeviyye veya *Sohbetiyye* olarak adlandırılan tarikatın kurucusu olan Müsâfir'in, Sünnî İslam anlayışına bağlı olarak irşad faaliyetlerinde bulunduğu ve bu anlayış üzerine vefat ettiğine dair İslam ulemasının görüş birliği vardır.¹³³ Kendisi de Emevî soyundan gelen Şeyh Müsâfir'in, Şiîlerin, Muâviye ve oğlu Yezîd'i lanetlemelerinden dolayı onları itidale çağırın vaaz ve sohbetleri, şeyhin vefatından sonra tarikatın ikiye bölünmesinde sebep olmuştur. Tarikatın bölünen iki kolundan biri Ehlisünnet çizgisinde devam ederken, Şeyh'e aşırı tazim ve hürmet besleyen *Seyhan* kolu ise Yezîd b. Muâviye konusunda aşırı bir inanç geliştirerek Yezîdîliğe dönüşmüştür.¹³⁴

Dışa kapalı bir yapı olan Yezîdî inancı hakkında ilk bilgiler 19. yüzyılda Sultan Abdülaziz döneminde *Kura Kanunu* ile ortaya çıkmıştır. Kanun gereği askere alınmak istenen Yezîdîler, dini olarak neden askerlik yapmayacaklarını raporlar şeklinde devlete sunmuş ve bu sayede onların inançları hakkında geniş bilgilere ulaşılmıştır.¹³⁵ Yezîdî akidesinin temelinde bin bir ismi bulunan ve bunların içerisinde de en güzel ismi Hüdâ olan, tek tanrı inancı vardır. Mutlak iyi olan bu tanrı yedi kat yeri ve göğü yaratıp dünyayı uzaktan idare etmekte, gücünü ise melekler aracılığıyla göstermektedir.¹³⁶ Tanrı Hüdâ'nın bir alt basamağında bulunan ve üstünlükleri birbirleriyle kıyaslanamayan *Melek Tâvus*, *Şeyh Hâdi* (*Şeyh Adî b.*

¹³² Guest, *Yezidilerin Tarihi Melekê Tawus ve Mishefa Reş'in İzinde*, 43-47; Turan, "Yezîdîliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi", 47-48; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 223-224.

¹³³ Okçu, *Yezîdilik ve Yezîdiler*, 22; Turan, "Yezîdîliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi", 48-52.

¹³⁴ A.g.e., 51-52.

¹³⁵ Ahmet Turan, "Yezidi İnanç ve İbadetleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1 (1986): 137-138.

¹³⁶ Taşğın, "Yezîdilik" 526.

Müsâfir) ve *Sultan Yezîd (Yezîd b. Muâviye)* olarak adlandırılan üç büyük melek vardır. Yezîdî inancına göre tanrı, yeryüzündeki bitki ve canlıların yaratılması ve insanlar sapkınlığa düştüğünde yeryüzüne inerek onları doğru yola sevk etme vazifesini bu üç meleğe tahsis etmiştir ki bu üç melek aynı zamanda peygamberdir. Tanrının mutlak iyi olarak kabul edilmesinden ötürü, ona ibadet edip takdirini kazanmaya gerek duyulmadığından, kötülük yapabilecek olanın takdirini kazanmak esas tutulmuş ve ibadetler aynı zamanda şeytan olarak da kabul edilen Melek Tâvus'a yapılmıştır. Fakat bu şeytan, *İbrahimî dinlerdeki* gibi kötülüklerin kaynağı değildir.¹³⁷ Bu üç melek ile ilgili olan inanç esasları ise şöyledir:

*Şeyh Hâdi'nin Hüdâ'nın meleği ve Yezîdîlerin mürşidi olduğuna iman etmek. Sultan Yezîd'in Hüdâ'nın meleği, yerin nuru ve insanlığın süruru olduğuna iman etmek ve Melek Tâvus'un (Emin Cebrâil) Hüdâ'nın meleği ve elçisi olduğuna iman etmek.*¹³⁸

Yezîdîlikte de tıpkı Nusayrî ve Dürzîler de olduğu gibi tenasüh ve takiyye inancı vardır. Takiyye sayesinde kendi inançlarını korumuşlardır. Tenasüh inancına bağlı olarak da ruhların ebedi olarak yaşadıklarına inanmışlardır.¹³⁹

İslam'dan bozma heretik bir mezhep olan Yezîdîlik, yaşadığı coğrafyanın da etkisiyle 11. ve 12. yüzyıl boyunca süregelen haçlı seferlerinin yıkıcı etkilerinden kendilerini korumayı başarmışlardır. Fakat 13. yüzyılda gerçekleşen *Moğol İstilasası'nın* Hakkâri ve Sincar bölgesini vurması, Yezîdîlerin büyük kısmını Irak ve Suriye bölgelerinin iç kesimlerine, özellikle Güneydoğu Anadolu'daki Diyarbakır ve Siirt'in dağlık bölgelerine göç etmeye mecbur bırakmıştır. Selçuklu hâkimiyetinde olan bu bölgeler daha sonra sırasıyla *Karakoyunlar*, *Akkoyunlar* ve *Safevilerin* hâkimiyetine girmiştir. *1514 Çaldıran Savaşı*'yla birlikte Yezîdî nüfusunun büyük bir kısmı Osmanlı idaresi altına geçmiştir. Fakat Osmanlılar, Yezîdîlerin kalesi olarak bilinen, Musul'un batısında, çöl ortasında bulunan Cebel-i Sincar dağlarında yaşayan Yezîdîler üzerinde coğrafi bölgenin getirdiği sıkıntılar sebebiyle tam olarak

¹³⁷ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 226-227; Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, 18-19.

¹³⁸ Okçu, *Yezidilik ve Yezidiler*, 29.

¹³⁹ Turan, "Yezidi İnanç ve İbadetleri", 168-169.

hâkimiyet kuramamıştır.¹⁴⁰ Kanuni Sultan Süleyman döneminde Yezîdîleri kontrol altında tutmak amacıyla Yezîdî beylerine çeşitli payeler verilmiştir. Fakat zaman zaman durulan zaman zaman zaman yoğunlaşan Osmanlı-Safevi mücadelesi ve coğrafi elverişsizlikler Yezîdîlerin saldırgan bir tutum izleyerek eşkıyalık yapmalarına ve vergi vermemelerine imkân tanımıştır.¹⁴¹ Yezîdîlerin Osmanlı Devleti ile olan ilişkisi, 19. yüzyıla gelinceye kadar bu şekilde inişli çıkışlı bir seyir takip etmiştir. 19. yüzyılda ise gerek *Tanzimat* ve *Islahat* fermanlarının getirdiği rahatlama, gerek de Avrupalı devletlerin Osmanlı bünyesinde bulunan azınlıkları isyana teşvik etmesi ve Hristiyan misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı Devleti’ni Nusayrîler ve Dürzîlerde olduğu gibi Yezîdîler hususunda da süregelen daha farklı politikalar izlemeye sevk etmiştir.

¹⁴⁰ Turan, “Yezîdîliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi”, 60-62; Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, 48-50.

¹⁴¹ Guest, *Yezidilerin Tarihi Melekê Tawus ve Mıshefa Reş’in İzinde*, 85-113; Turan, “Yezîdîliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi”, 64-69.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİSYONERLİK OLGUSU

3.1.Kelime Kökeni İtibariyle Misyonerlik

Misyon, *misyoner* ve *misyonerlik* kelimeleri, köken itibariyle *görev* anlamına gelen Latince '*missio*' kelimesine dayanmaktadır. Gerçek anlamları itibariyle misyon, özel görev; misyoner, özel bir görevi vazife edinmiş görevli; misyonerlik ise özel bir görevi vazife edinmiş görevlinin söz konusu vazifeyi yapma durumu anlamlarına gelmektedir. Bu kelimeler gerçek anlamları haricinde, Hristiyanlık dinini yayma ile alakalı terim anlamlar kazanmış ve bu anlamlar, gerçek anlamlarını geri planda bırakacak şekilde bu kelimeleri anlam olarak karşılayan bir hal almıştır.¹⁴²

Hristiyanlık inancını yayma çabası her ne kadar bu inancın ilk zamanlarına kadar geri götürülebilse de 16. yüzyılda *Katolik Kilisesi* tarafından; Hristiyan olmayan topluluklar arasında bu inancı yaymak, Hristiyanlığın diğer mezheplerine mensup olan toplulukları *Katolik mezhebine* döndürmek ve Katoliklerin azınlıkta olduğu ülkelerde cemaate vaaz edip kilise ayinlerini yönetmek gayesi ile farklı bölgelere din adamı gönderilmesi durumu misyon ve misyonerlik kelimeleri ile ifade olunmuştur. Misyon ifadesi ve sıralanan anlamları itibariyle, 16. yüzyılda kurulmuş Katolik bir tarikat olan *Cizvitler*, Katolik Kilisesi tarafından misyonerlik ile vazifelendirilmiş ilk kuruluştur. Tarikatın kurucusu olan *Ignatius Loyola*, sömürge bölgelerinin Hristiyanlaştırılması bağlamında bu bölgelere kilise görevlilerinin gönderilmesini misyon kelimesiyle ifade etmiştir.¹⁴³

¹⁴² Osman Cilacı, *Hristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 29; Bayram Küçükkoğlu, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünü Bugünü ve Yarını)*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005), 31.

¹⁴³ Tolga Oktay, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Bağlamında Yabancı Okulların Konumu", (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. T.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), 58-60; Şinasi Gündüz, "Misyonerlik" *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları,2020), 30/193.

3.2.İlahi Dayanakları İtibariyle Misyonerlik

İçerisinden çıkmış olduğu Yahudilik inancının İbranilere mahsus yapısından farklı olarak Hristiyanlık inancı, misyonerlik faaliyetlerine ilahi bir dayanak teşkil edecek şekilde, inanan topluluğunu genişletmek yönünde temellendirilmiştir.¹⁴⁴ İncil’de Hz. İsa’nın *Havarilerini* başka yerlere gidip başka topluluklardan insanlar arasında “*ilahi mesajı*” yaymak hususunda onları teşvik ettiği aktarılmıştır.¹⁴⁵ Bu aktarımlardan hareketle misyonerler; *almak, gitmek, şahitlikte bulunmak, ilan etmek, öğrenciler edinmek, vaftiz etmek ve yetiştirmek* şeklindeki yedi temel emrin İncil’den çıkarıldığını ifade etmişlerdir.¹⁴⁶

Nitekim Hristiyanlık inancının *teslise* dayalı teolojik yapısı da bu inancın farklı toplumlar arasında yayılmayı hedefleyen evrensel yapısına gerekçe gösterilmektedir.¹⁴⁷ *Baba, Oğul* ve *Kutsal Ruh* şeklindeki teslis inancı kapsamında Baba olan tanrı, oğlu olan Hz. İsa’yı, bütün insanların günahlarına kefarete olarak yeryüzüne göndermiş ve oğlu ile olan iletişimini Kutsal Ruh (*Rûhu’l-kudüs*) olarak isimlendirilen *Melek Cebrâil*’i ona göndermek suretiyle sağlamıştır. Bütün insanların günahlarına kefarete ve bu kefarete için tanrısal bileşenlerin yeryüzüne gönderilmesi şeklindeki teslis inancı, farklı topluluklara yönelik yapılan misyonerlik faaliyetleri için misyonerler göndermeyi ilahi olarak gerekçelendirmektedir.¹⁴⁸ Hz. İsa’ya nispetle İncil’de geçen “*Baba beni gönderdiği gibi ben de sizi gönderiyorum*”

¹⁴⁴ Gündüz, “Misyonerlik”, 30/193; Kürşat Demirci, “Hristiyanlık”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/328.

¹⁴⁵ *İncil*, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 5. Basım, 1991, Matta 28: 16-20; Ayten Sezer, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16 (1999): 170; Kocabaşoğlu, *Anadolu’daki Amerika: Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, 13.

¹⁴⁶ Gündüz, “Misyonerlik”, 30/193-194.

¹⁴⁷ Mustafa Akyul, “Osmanlı Devleti’nin Yıkılmasında Misyonerlik Faaliyetlerinin Etkileri (1839-1923)”, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), 17.

¹⁴⁸ Gündüz, “Misyonerlik”, 30/193.

şeklindeki ifadesi bu yöndeki anlayışı ortaya koymaktadır.¹⁴⁹ Misyonerliğe ilahi dayanak teşkil edecek olan bu anlayışın ilk temsilcisi Havariler içerisinde hususen *Aziz Pavlus* olmuştur.¹⁵⁰

3.3. Emperyalist Amaçların Aracı Olarak Misyonerlik

Misyonerlik faaliyetleri, misyonerler tarafından Hristiyanlığın temel inançlarından ve bu inancın ilk dönemlerinden hareketle temellendirilmektedir ki bu da Hristiyanlık inancının evrensel boyutuna işaret etmektedir.¹⁵¹ Fakat evrensel boyuta sahip olan diğer inançlardan farklı olarak Hristiyanlık, 16. yüzyıldan itibaren, kurumsal bir yapı olan Katolik Kilisesi'nin sevk ve idaresinde yürütülen misyonerlik faaliyetleri ile yayılma imkânı bulmuştur. Katolik Kilisesi'nin itikadi ve hiyerarşik yapısı dışında olan *Protestan* misyonerlik kuruluşları ise, kuruldukları ülkelerin yönetimleriyle birlikte hareket etmiştir. Bu açıdan misyoner kuruluşlar, bağlı buldukları yönetimlerin, başka ülkelerde sosyal, kültürel, ekonomik ve idari açıdan yayılmalarına imkân sağlamıştır. Özellikle sömürgecilik faaliyetlerinin kapitalist ekonomiye tam entegre olduğu 19. ve 20. yüzyıllarda misyoner kuruluşlar, bağlı buldukları ülkelerin emperyalist politikalarına tam uyum sağlamıştır.¹⁵² 19. ve 20. yüzyılların aynı zamanda misyonerlik faaliyetleri için altın çağ olarak değerlendirildiği göz önüne alındığında, ilahi bir emir olarak gerekçelendirilmesine

¹⁴⁹ Yuhanna 20; Tülin Taş, “19. Yüzyılda Anadolu’da Katolik Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri”, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2.

¹⁵⁰ Süleyman Kocabaş, *Türkiye’de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler*, (İstanbul: Vatan Yayınları 2006), 20; Ayaz, *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)*; 12.

¹⁵¹ Taş, “19. Yüzyılda Anadolu’da Katolik Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri”, 1.

¹⁵² Tansu Şana, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı’da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti”, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. D.E.Ü. Tarih Öğretmenliği Yüksek Lisans Programı, 2019), 61; Oktay, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Bağlamında Yabancı Okulların Konumu”, 58-62.

karşın, kapitalist-emperyalist politikalar ile misyonerlik arasındaki araçsallık ilişkisi daha iyi anlaşılacaktır.¹⁵³

Sömürgecilik ve emperyalizm denince akla gelen ilk ülkelerden olan İngiltere’de, Hindistan’a gönderilen misyonerlerin yüksek maliyetlerinden şikâyet edildiğinde, maliyetleri çok daha fazla olan orduların yapamadıklarının misyonerler vasıtasıyla yapılabildiği şeklinde bir savunma yapılarak, misyonerlik faaliyetlerinin finanse edilmesine devam edilmesine karar verilmesi dikkate değer bir konudur.¹⁵⁴ Bu örnekteki gibi, Avrupa’da gelişen din aleyhtarı tavırdan kaynaklı olarak, misyonerlik faaliyetlerinin hükümet bütçesinden finanse edilmesine yapılan itirazların karşılık bulduğu ülke ise Fransa olmuştur. Fakat Fransa’da da 1789’daki ihtilalden sonra ülkede bulunan dini hüviyeti haiz bütün kuruluşların imtiyazların sonlandırılmasına rağmen, ülke dışında bulunan Katolik misyonların himayesine devam edilmesi yönünde karar alınmıştır.¹⁵⁵ Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere misyonerlik ve emperyalizm arasında sıkı bir ilişki vardır ve bu ilişkiden kaynaklı olarak misyonerlik ifadesinin de kötü bir imajı söz konusudur. Bu kötü imajdan dolayı günümüzde Hristiyan misyonerler *şahitlik* ve *beyan* gibi ifadeler üzerinden yaptıkları işi tarif etmektedirler.¹⁵⁶

3.4. Yöntemleri İtibariyle Misyonerlik

Hristiyanlık inancını sistemleştiren Aziz Pavlus, bu dini yeryüzüne yaymak için amaca giden her yolun mübah olduğu düsturuyula hareket etmeyi ve muhatap kitlelerine göre farklı yöntemlere başvurmayı bir yöntem olarak uyguladığını belirtmekte ve takipçilerine de bu yöntemi tavsiye etmektedir.¹⁵⁷ Bu anlayış, merkezi organizasyona sahip misyonerlik faaliyetleri söz konusu olduğunda, başta elçilikler

¹⁵³ Kocabaş, *Türkiye’de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler*, 105.

¹⁵⁴ Küçüköğlü, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri*, 34; Oktay, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Bağlamında Yabancı Okulların Konumu”, 59-60.

¹⁵⁵ İnan, “Osmanlı Devleti’nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri”, 44.

¹⁵⁶ Gündüz, “Misyonerlik”, 30/193; Akyul, *Osmanlı Devleti’nin Yıkılmasında Misyonerlik Faaliyetlerinin Etkileri (1839 – 1923)*, 9-10.

¹⁵⁷ Taş, “19. Yüzyılda Anadolu’da Katolik Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri”, 23-24.

ve konsolosluklar vasıtasıyla himaye sağlamanın yanında eğitim, sağlık, kilise, matbaa, basın-yayın, kütüphane ve yetimhane gibi kurumlarla ortaya konmuştur.¹⁵⁸ Muhatapların ihtiyaçlarına göre şekil alan misyonerler, bu yöntem sonucunda kimi zaman doktor, kimi zaman hastabakıcı, kimi zaman hemşire, kimi zaman öğretmen, kimi zaman asker, kimi zaman ise darda kalanların yardımına koşan rahip veya rahibe olmuştur.¹⁵⁹

Gittikleri bölgede ilk iş olarak iletişim kurabilmek için dil öğrenen misyonerler, bu şekilde hem entegrasyon sağlamak hem de bölge insanını daha iyi analiz etme imkanına kavuşmuşlardır. Bu durum sayesinde bölge halkının sevgisini kazanan misyonerler kendi inançlarını yayma noktasında iyi bir zemin oluşturmuşlardır.¹⁶⁰ Ayrıca bu dil öğrenme meselesi, *Protestan* misyonerler açısından kendi mezheplerinin, 'milli dil ile ibadet' anlayışına uygun olarak, bölge halkının günlük konuşma dili ile yazılmış *İncil*'leri basmak ve dağıtmak amacına yönelik olmuştur. Öyle ki birçok dilin alfabesi misyonerler tarafından oluşturulmuş, bu alfabe misyoner okullarında öğretilmiş ve daha sonra bu alfabe ile *İncil*'ler basılmıştır.¹⁶¹ Ayrıca basın-yayın faaliyetleri aracılığıyla kültür emperyalizmi yapılmış ve Hristiyan Batı kültürü empoze edilerek mahalli kültür yok edilmek istenmiştir.¹⁶² Kitap, dergi, broşür, gazete gibi basın-yayın faaliyetlerinin yanında kültür emperyalizmi açısından en önemli faaliyet eğitim kurumları noktasında söz konusu olmuştur.¹⁶³ Açılan misyoner okulları sayesinde hem toplum kültürünü Batılılaştırmak hem de nitelikli misyoner ihtiyacını yerel halktan karşılamak gibi kazanımlar elde edilmiştir.¹⁶⁴ Özellikle yetimhane hüviyetini haiz eğitim kurumlarında, ailevi bağlardan yoksun bir

¹⁵⁸ A.g.e., 23-25.

¹⁵⁹ Küçüköğlü, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünü Bugünü ve Yarını)*, 41; Cilacı, *Hristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*, 40.

¹⁶⁰ Küçüköğlü, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünü Bugünü ve Yarını)*, 16-17.

¹⁶¹ Kocabaş, *Türkiye'de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler*, 115.

¹⁶² Küçüköğlü, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünü Bugünü ve Yarını)*, 6.

¹⁶³ Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 171.

¹⁶⁴ Küçüköğlü, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünü Bugünü ve Yarını)*, 91-92.

şekilde küçük yaşlardan itibaren yetiştirilen çocukların Hristiyanlaştırılması daha kolay olmuş ve bu çocuklar büyüdüklerinde misyonerlik faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Zira yetimhane dışındaki eğitim kurumlarında doğrudan Hristiyanlık propagandası yapmak hem resmi makamların hem de toplumun tepkisini çekmek açısından riskli görülmüştür. Bu yüzden bu tip kurumlar vasıtasıyla Batı değerlerinin aktarılmaya çalışılmasıyla yetinilmiş ve toplum, sonu Hristiyanlaşmak ile neticeleneceği varsayılan batılılaşma yoluna sokulmaya çalışılmıştır.¹⁶⁵

Sağlık misyonu, misyonerlerin en önemli çalışma alanlarından bir diğeri olmakla birlikte bu alanda “İnsanın olduğu yerde acı vardır, acının olduğu yerde doktora ihtiyaç vardır, doktora ihtiyaç olan yerde de misyonerler için uygun bir fırsat vardır”¹⁶⁶ anlayışı doğrultusunda hareket edilmiştir. Salgın hastalıkların yaygın olduğu dönemlerde seyyar doktorlar vasıtasıyla ulaşılması güç olan bölgelere dahi nüfuz ederek bölge halkının sempatisini kazanmışlardır.¹⁶⁷

3.5. Tarihi Gelişimi İtibariyle Misyonerlik

Hız. İsa sonrasında misyonerliğin gelişimi yedi ayrı dönemde incelenmektedir. Bunlar; *Havariler dönemi* (33-100), *Kiliselerin kurulma dönemi* (100-800), *Ortaçağ dönemi* (800-1500), *Reform dönemi* (1500-1650), *Reform sonrası dönem* (1650-1793), *Modern dönem* (1793-1965) ve *Diyalog dönemi* (1965 ve sonrası)’dir.¹⁶⁸ Hristiyanlık inancına göre Hız. İsa’nın çarmıha gerilmesinden sonra 12 havarisinin tebliği üstlenmesi ve inancı yaymaya çalışması havariler dönemi olarak adlandırılmış ve ilk misyonerlik faaliyetlerini başlatan kişiler olarak havariler görülmüştür. Her ne kadar ilahi meşruiyeti temin noktasında havariler tarafından gerçekleştirilen inancın

¹⁶⁵ Ayaz, “İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)” 142-143.

¹⁶⁶ Kocabaş, *Türkiye’de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler*, 116.

¹⁶⁷ Ayaz, “İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)”, 138.

¹⁶⁸ Cilacı, *Hristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*, 21-22.

yayılmasına dair faaliyetler misyonerlik olarak addedilse de bu faaliyetler kurumsal bir organizasyondan yoksun bireysel çabanın ürünleri olmuştur.¹⁶⁹

Hristiyanlık inancın yönlendirilmesi ve yayılması noktasında ilk kurumsal çaba *Aziz Pavlus* tarafından ortaya konmuştur. Anadolu menşeli olan Aziz Pavlus, Hristiyanlığın birinci yüzyılında, başta Anadolu ve Makedonya olmak üzere çeşitli kiliseler kurmuş ve bu kiliseler etrafında topluluklar oluşturmayı başarmıştır. İnancın yönlendirilmesi ve yayılması noktasındaki çabalarıyla, başlangıçta bir Yahudi mezhebi hüviyetinde olan Hristiyanlığa yeni bir din hüviyeti kazandıran Aziz Pavlus, bu inancın geniş kitlelere yayılmasına da önyak olmuş ve bu cihetle misyonerliğin asıl kurucusu olarak kabul edilmiştir.¹⁷⁰

Aziz Pavlus ile başlayan ve onun kurduğu kiliseler aracılığıyla devam eden Hristiyanlığı yayma çabası, Roma imparatorluğu tarafından tepki ile karşılanmış ve Hristiyanlar uzunca bir süre boyunca takibata uğramışlardır. Bu süre boyunca imparatorluk genelindeki irili ufaklı Hristiyan toplulukları, varlıklarını sürdürebilmek için, kiliseler tarafından yönlendirilen organizasyon kabiliyetlerini had safhaya çıkararak varlıklarını koruma yoluna gitmişlerdir. Nihayetinde, *Roma İmparatoru Konstantin* tarafından 313 yılında yayınlanan *Milano Fermanı* ile Hristiyanlık serbest bırakılarak, *İmparator Theodosius* tarafından 380 yılında resmi din olarak kabul edilmiştir. Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesi akabinde bu dini benimsemeyenlere karşı yoğun bir misyonerlik faaliyeti başlatılmıştır.¹⁷¹ Özellikle 395 yılında Roma İmparatorluğunun Doğu (Bizans) ve Batı olarak ikiye ayrılmasının akabinde Katolik Batı Roma, kurtuluşun ancak kendi mezheplerinde olduğunu

¹⁶⁹ Kocabaş, *Türkiye’de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler*, 17; Oktay, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Bağlamında Yabancı Okulların Konumu”, 58-59.

¹⁷⁰ Kocabaş, *Türkiye’de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler*, 20; Küçükoğlu, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünü Bugünü ve Yarını)*, 24.

¹⁷¹ Taş, “19. Yüzyılda Anadolu’da Katolik Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri”, 2-3; Oktay, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Bağlamında Yabancı Okulların Konumu”, 59.

savunarak, Ortodoks Doğu Hristiyanlarına karşı misyonerlik faaliyetlerine girişmiş, böylece Anadolu'ya ilk gelen misyonerler Katolikler olmuştur.¹⁷²

Osmanlı Devleti, kurulduğu coğrafya itibariyle, Katolik Kilisesinin, Ortodoks Hristiyanlara yönelik misyonerlik faaliyetlerine dair bir miras devralmıştır. Osmanlı hâkimiyetinin genişlemesiyle birlikte bu misyonerlik faaliyetleri daha kurumsal bir çerçevede icra edilmeye başlanmıştır. 13. yüzyıl başlarında Fransiskan ve Dominiken tarikatları Anadolu'da faaliyet göstermeye başlamış, 16. yüzyılda ise bizzat Katolik Kilisesi tarafından görevlendirilen Cizvit tarikatı faaliyetlerine başlamıştır. 17. yüzyılda ise bu tarikatlara Kapuçinler ve Lazaristler eklenmiştir.¹⁷³ Özellikle 16. yüzyılda Osmanlı tarafından Fransa'ya verilen kapitülasyonlar sayesinde bu misyonerler, Fransızların hamiliğini elde etmiş ve daha rahat hareket etme imkânı yakalamışlardır. Osmanlı topraklarında Fransa'nın himayesi ve Papa temsilcisinin talebi üzerine Cizvit tarikatı aracılığıyla Katolik çocukların eğitimi için İstanbul'da Saint Benoit Okulu (1583) kurulmuş, böylece misyonerler aracılığıyla eğitim faaliyetleri başlamıştır. Zira bu okulda sadece Katolik ailelerin çocukları değil, Rum, Ermeni ve Yahudi ailelerin çocukları da eğitim görmüştür.¹⁷⁴

16. yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarında artan misyonerlik faaliyetlerine rağmen dağınık halde bulunan Katolik cemaatler, 1622 yılında *Papa XV. Gregory* tarafından *Congregatio de Propaganda Fide* teşkilatıyla birlikte tek çatı altında toplanmış, Katolik doğu misyonu bu teşkilatın kontrolüne verilmiştir. Böylece tek bir merkezden daha sistematik bir şekilde hareket etme imkânı yakalayan Katolik misyonerler, her ne kadar Müslümanlar arasında başarılı olamasa da Rum, Ermeni, Süryânî gibi gayrimüslim ve Yezîdî, Nusayrî, Dürzî gibi farklı etnik unsurlar üzerinden faaliyetlerini 19. yüzyılda en uç noktaya ulaştırmıştır.¹⁷⁵

¹⁷² Taş, “19. Yüzyılda Anadolu’da Katolik Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri” 2-4.

¹⁷³ A.g.e., 3-4; Şentürk, “Aleviler Üzerinde Protestan Misyonerlik Faaliyetleri (19. Yüzyılın Başından Mustafa Kemal Atatürk’ün Ölümüne Kadar)”, 16.

¹⁷⁴ Şana, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı’da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti”, 58-61.

¹⁷⁵ Öney, “19. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonların Nüfuz Mücadelesi”, 43; Taş, “19. Yüzyılda Anadolu’da Katolik

Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren diğer bir misyoner grup Protestanlar olmuştur. Avusturya ve Fransa'nın desteklediği Katolik misyonerlere karşı İngiltere, Amerika ve Almanya Protestanlığı desteklemiş, böylece Müslüman olan ülkelere yönelik Protestan misyonerliği her ne kadar 18. yüzyılda başlasa da *Bible Land (İncil Ülkesi)* olarak kabul edilen Anadolu'da 19. yüzyılda başlamıştır. İngiliz elçiliklerin himayesinde daha önce Osmanlı topraklarına gelen Protestan tüccarlar, 19. yüzyılda gelen misyonerlere rehberlik hizmeti sağlamış ve onlar ile doğu kiliseleri arasında köprü vazifesi görmüştür.¹⁷⁶

Osmanlı topraklarına gönderilen ilk Protestan misyoner, *The Church of Missionary Society (CMS)* tarafından 1815'te Mısır'a gönderilen İngiliz papazı olmuştur.¹⁷⁷ Daha sonra bölgeye CMS tarafından Doğu kiliselerini araştırması ve bölgede bulunan azınlıklar hakkında bilgi toplaması için *William Jowet* isimli bir misyoner daha yollanmıştır.¹⁷⁸ Mısır, Filistin, Suriye gibi bölgelerde yoğunlaşan bu teşkilat, yapmış olduğu araştırma ve yayınlar sayesinde kendisinden sonra gelenlere yardımcı olmuştur.¹⁷⁹ Anadolu'ya gelen ilk misyonerler ise *British and Foreign Bible Societies* tarafından yollanmıştır. Daha çok basın ve yayın faaliyetlerinde bulunan bu örgütün asıl amacı *Kitâb-ı Mukaddes*'i farklı dillere çevirerek basmak olmuştur. 1813-1815 yılları arasında da İncil'i Ermeniceye çevirerek Ermeniler arasında faaliyet göstermiştir.¹⁸⁰

Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri”, 4-5; Şentürk, “Aleviler Üzerinde Protestan Misyonerlik Faaliyetleri (19. Yüzyılın Başından Mustafa Kemal Atatürk'ün Ölümüne Kadar)”, 1.

¹⁷⁶ Mustafa Numan Malkoç, “Türkiye’de Protestan Misyonerliği”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2204): 162-164; İnan, “Osmanlı Devleti’nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri”, 39-40.

¹⁷⁷ Ayten Sezer, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 173.

¹⁷⁸ İnan, “Osmanlı Devleti’nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri”, 48.

¹⁷⁹ Şana, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı’da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti”, 33.

¹⁸⁰ A.g.e., 34.

Protestan misyonerler içerisinde sonradan faaliyete başlamasına rağmen en etkili ve sistemli örgüt *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)* olmuştur. 1810 yılında ABD'nin Boston eyaletinde kurulan bu teşkilata mensup *Pliny Fisk* ve *Levi Parsons* adında iki kişi, örgütün kuruluşundan yaklaşık dokuz yıl sonra Kudüs'e gitmek için yola çıkmış fakat siyasi konjonktürün uygun olmaması hasebiyle 1820'de İzmir'e gelmiştir.¹⁸¹ Aynı zamanda kâşif olan bu iki misyoner, İngiliz elçilerin himayesinde ticaret yollarını takip ederek İzmir'den Beyrut'a, Kudüs'ten İskenderiye'ye kadar seyahat etmiş, bir taraftan çeşitli dillerdeki Kitâb-ı Mukaddes'i dağıtırken bir taraftan da bölge hakkında bilgi toplamışlardır.¹⁸² Suriye misyonunun kurucuları olan bu iki misyonerden, Parsons 1822'de İskenderiye'de, Fisk ise 1825'te Beyrut'ta ölmüş fakat geride bıraktıkları misyon mirası daha sonra gelecek misyonerlere rehberlik etmiştir.¹⁸³

1830 tarihinde Amerika'nın Osmanlıyla, *Ticaret ve Dostluk Antlaşması* imzalaması Amerika'ya birtakım haklar kazandırmış, Osmanlı Devleti'nde Amerikan konsoloslukları açılmaya başlanmıştır. İngiliz himayesi ve konsoloslukların yardımıyla 1846 ve 1848 tarihinde İstanbul ve Kudüs'te ilk Protestan kiliselerin açılmasıyla birlikte, 1850'de Osmanlı Devleti Protestanları ayrı bir topluluk olarak tanımak durumunda kalmıştır.¹⁸⁴ Bundan sonra hızla artan misyonerlik faaliyetleri zamanla kıyı şeridinden iç kesimlere doğru yayılmış ve Anadolu'da çeşitli misyon merkezleri oluşturulmuştur.¹⁸⁵ Doğu, Batı ve Merkezi Türkiye olmak üzere üç kısma ayrılan bu misyon merkezlerinde, merkezi Harput olan Doğu Misyonu; Erzurum, Mardin, Van ve Bitlis'i içine alırken, merkezi İstanbul olan Batı Misyonu; Merzifon, Trabzon vb. gibi geniş bir bölgeyi içine almıştır. Antep merkezli olan Merkezi

¹⁸¹ Kocabaş, *Türkiye'de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler*, 113; İnan, "Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri", 50.

¹⁸² Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, 26-27.

¹⁸³ İnan, "Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri", 50-51; Malkoç, "Türkiye'de Protestan Misyonerliği", 165.

¹⁸⁴ Fatma Elif Sorkun, "Suriye Protestan Koleji (1866-1914) ve Lübnan'ın Kültürel Hayatına Etkilerine Bir Bakış", 26.

¹⁸⁵ Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 173.

Türkiye Misyonu ise, Antakya, Adana, Antep, Maraş, Urfa, Halep ve Tarsus'tan oluşmaktadır. Bu misyon merkezlerine daha sonra Balkanları içine alan Avrupa misyonu da eklenmiştir.¹⁸⁶

Daha sistematik bir şekilde faaliyetlerine devam eden misyonerler, Doğu Hristiyanlarını Protestanlaştırma yanında Müslümanlara yönelik olarak da faaliyetler gerçekleştirmiş, onları din değiştirmeye teşvik etmişlerdir. Fakat bunda başarılı olamayınca Doğu Hristiyanlarına yönelik faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir.¹⁸⁷ Ayrıca, Nusayrî, Dürzî ve Yezîdî gibi heterodoks İslam topluluklarını keşfeden misyonerler, bunlarla yakından ilgilenmişlerdir.¹⁸⁸

American Board teşkilatı (ABCFM) heterodoks unsurların yoğun olarak yaşadığı Suriye misyonunu *Board Of Foreign Missions of de Presbytrian Church (BFMPC)* ile paylaşmak durumunda kalmıştır. Suriye'nin kuzeyi ve Anadolu'daki faaliyetleri ABCFM, alırken, BFMPC İran ve Suriye'nin güneyindeki faaliyetleri üstlenmiştir.¹⁸⁹

Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren diğer bir Protestan grup ise, Alman misyonerleri olan *Kaiserswerther Diyakonezleri* olmuştur. Daha çok kadın ve kız çocuklarına yönelik faaliyet gösteren bu grup, ilk olarak Osmanlıya 1851 tarihinde gelmiş başta Beyrut, Kahire, Kudüs olmak üzere Ortadoğu'nun önemli şehirlerine misyon merkezleri kurmuştur.¹⁹⁰

¹⁸⁶ Küçüköğlü, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünü Bugünü ve Yarını)*, 73-74. Oktay, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Bağlamında Yabancı Okulların Konumu", 42-43; Ayten Sezer Arıç, "Dünden Bugüne İstanbul'da Misyonerlik Faaliyetleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 15, (2012): 108.

¹⁸⁷ Oktay, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Bağlamında Yabancı Okulların Konumu", 61.

¹⁸⁸ Kiremit, "XIX. Yüzyılda Nusayriler (Arap Alevileri)", 185.

¹⁸⁹ Şana, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı'da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti", 36.

¹⁹⁰ A.g.e., 37-38.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HETERODOKS İSLAM UNSURLARINA YÖNELİK MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

4.1. Misyonerlik Faaliyeti olarak Eğitim

Osmanlı Devleti'nde eğitim faaliyetlerinin eksikliğini farkında olan Misyonerler, eğitim verilen çocuklar aracılığıyla bölgedeki gruplarla iletişim kurabileceklerini düşünmüşlerdir.¹⁹¹ Bu düstur ile hareket eden Amerikalı Protestan misyonerlerin Osmanlı Devleti'ndeki ilk eğitim faaliyetleri 1824 yılında Beyrut'ta yedi öğrenci ile açmış oldukları okul ile başlamıştır.¹⁹² Kısa süre içerisinde öğrenci sayısında artış olsa da Lübnan'da çıkan karışıklıklar sebebiyle misyonerler Malta'ya gitmek zorunda kalmıştır.¹⁹³ Yunan İsyanı ve Lübnan'da çıkan karışıklıklar ilk eğitim faaliyetlerini sekteye uğratmış ama Amerikan Protestan misyonerler çalışmalarına devam ederek bölgedeki ihtiyaçları gündeme getirmekten geri durmamışlardır. 1830 tarihinde Malta'dan bulunan *Willam Goodell*, tüm olumsuz koşullara rağmen bölgede okuyucu potansiyelinin olduğunu belirtmiştir. Yine Amerikan Protestan misyonerlerden *Eli Smith* ve *Isaack Bird* 1834 tarihinde Suriye ve diğer bölgelerde yerli okulların sayısında büyük bir eksiklik olduğunu ve var olan okulların koşullarının da yeterli olmadığını haber vermiştir. Önde gelen misyonerlerin bu çağrısıyla beraber Suriye ve Lübnan bölgesinde ilk eğitimden son kademeye kadar çeşitli okul açma girişiminde bulunulmuştur.¹⁹⁴

Her açılan okulun farklı amaçlara hizmeti söz konusu olmuştur. Bölgedeki kız potansiyelinin farkına varan misyonerler, eşleri vasıtasıyla misyon çalışmalarına destek vermek amacıyla kız okulları açmışlardır. Misyonerler, eşlerinin açmış

¹⁹¹ Ali Ulvi Özbey, "Arap Milliyetçiliğinin Doğuşunda Batılıların ve Batılı Misyonerlerin Eğitim Faaliyetleri: Suriye ve Suriye Protestan Koleji Örneği", (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. İ.A.Ü. Lisansüstü Eğitim Enstitüsü), 55-56.

¹⁹² Kocabaş, *Türkiye'de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler*, 127.

¹⁹³ Şana, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı'da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti", 100.

¹⁹⁴ A.g.e., 56-57.

oldukları bu okullarda kız öğrenciler vasıtasıyla hanelerin içlerine kadar kolaylıkla girmiş ve bölgenin yerel halkıyla yakın temasta bulunmuşlardır. Yetişkinlere okuma yazma öğretmiş, İncil okuma grupları oluşturmuşlardır. Ayrıca gelecek nesilleri yetiştirecek olan kızların Protestan değerleri üzerine eğitilmesi, misyonerlerin bölgedeki kalıcılığını arttıracak bir unsur olarak görülmüştür.¹⁹⁵

Suriye ve Beyrut bölgesindeki ilk düzenli kız okulu 1834 tarihinde *Dr. Eli Smith*'in eşi *Mrs. Smith*'in teşebbüsüyle Beyrut'ta açılmıştır. Okuma, imla, coğrafya, aritmetik, İngilizce ve kutsal yazılar gibi derslerin yanında pratik hayata dair dikiş nakış gibi el sanatlarına ve ev işlerine yönelik dersler de verilmiştir. Her ne kadar bölge halkı tarafından başlangıçta benimsenmese de bu okul zamanla Beyrut'un en gözde kız okulu haline dönüşmüştür.¹⁹⁶

Misyonerler tarafından açılan okulların amaçları arasında, mezun olan öğrencilere iş imkânı sunmak da yer almıştır. Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan iş imkânlarından biri de öğretmenliktir. Suriye'de görev yapan *Reformed Presbyterian Church of North America (RPCNA)* teşkilatı hedef kitle olarak kendilerine Nusayrîleri seçmiştir. *RPCNA* teşkilatının açmış oldukları okullarda eğitimini tamamlayan kızlara, din değiştirme koşuluyla öğretmen olma imkânı tanımışlardır.¹⁹⁷ Musul bölgesinde faaliyet gösteren misyonerlerin de Yezîdî kızlarına yönelik aynı amaçla *inâs (kız)* mektebi açtıkları Osmanlı arşiv belgelerine yansımış durumdadır.¹⁹⁸

Bölgede Protestanlığın propagandasını yapan İngilizlerin açmış oldukları okullar genellikle II. Abdülhamid öncesine denk gelmektedir.¹⁹⁹ 1860'ta İngiliz Protestan

¹⁹⁵ A.g.e., 110; Ayaz, “İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)”, 45.

¹⁹⁶ Şana, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı'da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti”, 100.

¹⁹⁷ Ercan Uyanık, “II. Abdülhamit ile Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim Mücadelesi: Amerika'ya Kaçırılan Nusayri Kızları”, *Kebikeç*, S. 37 (2014): 37; Kiremit, “XIX. Yüzyılda Nusayriler (Arap Alevileri)”, 188.

¹⁹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT), 200/32.

¹⁹⁹ Şana, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı'da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti”, 120.

misyonerler tarafından kurulan *Seyr-u İngiliz Mektebi*, Suriye’de bulunan İngiliz maârifi bünyesine bağlı olup başta Dürziler olmak üzere çok sayıda kız öğrenciye eğitim vermiştir.²⁰⁰ İngiliz Protestan misyonerler yatılı ve normal olarak pek çok kız ve erkek mektepleri açmıştır. Dürzilerin yoğun olarak yaşadığı Baaklin kasabasında da *John Wilson* hatırasına açılan okulda 106 kız öğrenci ücretsiz olarak eğitim görmüştür.²⁰¹ *British-Syrian Girls’ School*’da öğrencilerin çoğunluğunun Dürzî olduğu 180 kız öğrenciye eğitim verilmiştir. Kız öğrencilere açılan bu okulların kimisinin bünyesinde halı dokuma tezgâhları ve uygulama okulları bulunmuştur.²⁰² *The Training Institution* de özellikle öğretmen yetiştirilmesine önem veren kurumlardan biri olmuştur. Erkeklerin haricinde bünyesine yatılı kız öğrenciler olarak, bazılarını ev hayatına bazılarını da okullarda öğretmenlik yapmaya hazırladığı bildirilmektedir.²⁰³

Bölge halkının gelenek ve göreneklerinden önemli derecede etkilenen Misyonerler, eğitim faaliyetlerini aynı zamanda yeni elit bir Avrupa kültürü oluşturmak amacıyla kullanmışlardır. Gündüz okullarda eğitim gören çocuklar okul dışı faaliyetlerde Avrupa Kültürü’nün farklı unsurlarıyla haşır neşir olmuşlardır. Bunun etkisini azaltarak hâkimiyet alanını genişletmek ve yeni modern bir kültür oluşturmak isteyen misyonerler, yatılı okul açma yoluna gitmişlerdir.²⁰⁴ 1846 yılında Cebel-i Lübnan yakınlarında Osmanlı Devleti’nin denetiminden uzak bulunan Abeih’te, *Dr. Van Dyck* önderliğinde *Abeih İlahiyat Okulu* açılmıştır. Yerel öğretmen ve Protestan din adamının yetiştirilmesi amacıyla açılan bu okulda aynı zamanda coğrafya, cebir, geometri, fizik ve logaritma gibi dersler de verilmiştir. Öğrenci skalasının geniş

²⁰⁰ Toraman, “Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı’nda Vasa Paşa Dönemi (1883-1892)”, 90.

²⁰¹ Şana, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı’da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti”, 123.

²⁰² Yunus Emre Uçan, “Osmanlı Devleti’nde İngiliz Misyoner Okulları”, (Yayımlanmış Doktora Tezi. E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 264.

²⁰³ A.g.e., 159.

²⁰⁴ Şana, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı’da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti”, 102-142; Özbey, “Arap Milliyetçiliğinin Doğuşunda Batılıların ve Batılı Misyonerlerin Eğitim Faaliyetleri”, 32-55.

olduğu tüm din ve mezheplere açık olan bu okulun bünyesinde 1850’li yıllarda Dürzî, Marunî, Rum, Yunan, Ermeni ve Arap olmak üzere toplamda on dokuz öğrenci olduğu bilinmektedir. Bu okul, *Suriye Protestan Koleji* açılana kadar bölgede faaliyet gösteren en önemli eğitim kurumu olmaya devam etmiştir.²⁰⁵

Amerikan Protestan Misyonerler, okullarda eğitim gören öğrencilere ve yerel halka tam anlamıyla nüfus edebilme ve Suriye’nin farklı kesimlerini okula çekebilme amacıyla Abeih’teki ilahiyat okulu ve Beyrut’taki yatılı kız okulu gibi önemli okulların ana eğitim dilini İngilizceden Arapçaya çevirmişlerdir. Fakat bu durum istedikleri sonucu vermediği gibi İngilizce eğitim veren Katolik Cizvit okullarına avantaj sağlamıştır.²⁰⁶ Bu durumun farkında olan *Cyrus Hamlin* okullarda öğretilen yerel dillerin yerine İngilizcenin ön plana çıkarılmasını ve daha modern bir eğitimi savunmuş, ortaya hem şekilsel hem de içeriksel olarak yeni bir eğitim anlayışı koymaya çalışmıştır. 1860 yılı öncesinde okullarda daha çok teolojik eğitim verilirken 1860 sonrasında daha nitelikli eğitim verilmesi amacıyla kolejler açılmaya başlanmıştır.²⁰⁷ *Suriye Protestan Koleji (Syrian Protestant College)* de bunlardan biri olmuştur.

Tüm din ve mezheplere açık olan Suriye Protestan Koleji, okul müdürü de olan *Dr. Daniel Bliss*’in girişimleri sayesinde 1866’da Beyrut’ta eğitim ve öğretim hayatına başlamıştır. On beş büyük bina ve birkaç küçük yapısıyla kompleks bir yapıdan oluşan Suriye Protestan Koleji, İngilizce hazırlık ve kolej bölümü haricinde tıp, eczacılık, ticaret ve ilahiyat gibi farklı bölümlerden oluşmaktadır. Kısa adıyla *SPC*, Amerikan Protestanların ihtiyaç duydukları iyi eğitilmiş öğretmen, din adamları, çevirmen, avukat, doktor ve mühendis yetiştirmeyi amaçlamıştır. 19. yüzyılın

²⁰⁵ Uçan, “Osmanlı Devleti’nde İngiliz Misyoner Okulları”, 129; Şana, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı’da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti”, 99-102.

²⁰⁶ A.g.e., 112-144.

²⁰⁷ Özge Can, “Amerikan Misyoner Teşkilatı’nın Türkiye’de Eğitim Faaliyetleri (1908-1924)”, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. B.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 17; Şana, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı’da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti”, 102-103.

sonlarına doğru etkisini gittikçe arttıran okulun 827 öğrencisi olup bu öğrenciler arasında Dürzîlerde bulunmaktadır. *Peder G.E. Post* Londra’da yapmış olduğu konuşmada ihtida eden Dürzîler hakkında şöyle söylemektedir:

Suriye Protestan Koleji’nin Genç Erkekler Hristiyan Birliği’ndeki önde gelen kişilerden birinin ihtida etmiş bir Dürzî ve onun kardeşinin de birlikteki önemli bir başka isim olarak Dürzî’den dönme olduğunu ve başka bir ihtida ettirilmiş Dürzî’nin Kolej’deki en önemli öğretmenlerden biri ve onun kardeşi de senelerce Yafa’daki Kilise misyoner Cemiyeti’nin etkin bir hekim misyoneri olarak görev yaptığını burada sizlere anlatmaktan ötürü büyük mutluluk duyuyorum. Burada her şeye Kadir Tanrı’nın ruhu ve Suriye Protestan Koleji tarafından dinini değiştirmiş dört Dürzî’den söz ediyoruz. Bundan daha iyi ne olmasını isterdiniz?²⁰⁸

Daniel Bliss ise bu kolejin vizyon ve misyonu hakkında “*Bu okulun bütün imkânları rengine, dinine, milletine, ırkına bakılmaksızın bütün erkeklere*” açık olduğunu “*Bir erkek beyaz, siyah veya sarı, Hristiyan, Müslüman, Yahudi ya da dinsiz*” olabileceğini ve bu okulda okuyabileceğini söylemektedir.²⁰⁹

Amerikan Protestan misyonerleri tarafından açılan okullar bölgede yeni bir kültür oluşturmanın yanında Protestanlaştırma faaliyetleri olarak da işlev görmüştür. Nusayrîlere yönelik yapılan eğitim faaliyetlerinde adından söz ettiren isimlerinden biri *Dr. David Metheny* olmuştur. Cerrah olarak görev yaptığı Lazkiye’den, Mersin’e gelerek, limana yakın bölgeden toprak satın almış ve okul inşa etmiştir. *Dr. Metheny*’nin ruhsatsız bir şekilde yatılı olarak inşa ettiği bu okul, iptidai, rüştiye ve idadi olmak üzere farklı eğitim kademelerinden oluşmuştur. İçerisinde Nusayrîlerinde bulunduğu okulda çoğunluğu kız olmak üzere toplam 150 öğrenci bulunmaktadır. Hatta *Dr. Metheny*’nin başında bulunduğu *New York Reform Presbiteryen Şirketi*’nin, Müslümanları (Nusayrîleri) Hristiyan yapmak (Protestan

²⁰⁸ Şamil Mutlu, “Beyrut Vilayeti’nde Amerikan Misyoner Okulları ve Suriye Protestan Koleji”, 107-110; Özbey, “Arap Milliyetçiliğinin Doğuşunda Batılıların ve Batılı Misyonerlerin Eğitim Faaliyetleri”, 62-63.

²⁰⁹ Şana, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı’da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti”, 117-118.

mezhebine geçirmek) maksadıyla kurulduğu bildirilmiştir.²¹⁰ Tıpkı New York Reform Presbiteryen Şirketi gibi *Meşik* adında bir Amerikan misyoner cemiyetinin de Yezîdîleri Hristiyan (Protestan) yapmak için Viranşehir’de okullar açtığı bilinmektedir.²¹¹

Misyonerlerin diğer bir amacı hem önde gelen yüksekokul ve kolejlere öğrenci yetiştirmek hem de temel eğitim seviyesine inerek şehir ve dağ demeden tüm bölgeye hâkim olmaya çalışmaktır. Bu sebeple misyonerler tarafından kurulan ilkokullara ihtiyaç duyulmuştur. Özellikle Amerikan Protestan misyonerlerin sahip oldukları okullaşma oranındaki artışın iki ana sebebi bulunmaktadır. Bunlardan biri 1860 Dürzî/Marunî çatışması sonrasında Amerikan Protestan misyonerlerin bölgeye sağladığı yardım olmuştur. Başlangıçta misyonerlere karşı tepkili olan yerel halkın tavrı Amerikan Protestan misyonerlerden yardım görülmesiyle değişmiştir. 1860 öncesi Lübnan’ın Zahle kasabasında kabul görmeyerek kovulan Protestan misyonerler, halkın değişen tepkisiyle burada okul açmayı başarmışlardır. Özellikle Zahle kasabası Fransız Katolik Cizvitlerin ana misyon merkezlerinden olup faaliyet gösterdiği önemli bölgelerden biri olmuştur.²¹² Genellikle dağlık köylerden oluşan Mutein, Kefr ve Silvan’da Amerikan misyonerler tarafından kurulan temel düzeydeki okullarda Dürzîlerin de eğitim gördüğü bilinmektedir.²¹³

Amerikan Protestan misyonerlerin sahip oldukları okullaşma oranındaki artışın bir diğer sebebi ise bölgede yaşayan Dürzîlerin, çocukları için okul talep etmesi olmuştur. Katolik Marunîlerle anlaşamayan ve onların eğitim gördüğü Katolik okullara çocuklarını göndermek istemeyen Dürzîler, Protestanlardan kendi çocukları için okullar açmalarını talep etmişlerdir.²¹⁴ Dürzîlerin kalesi olarak bilinen Lübnan Hermon Dağı eteklerinde kurulan Hasbeya kasabası, yine Lübnan’ın dış

²¹⁰ Kiremit, “Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918)”, 290-291.

²¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemî (MF. MKT), 1136-38.

²¹² Şana, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı’da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti”, 102-103.

²¹³ Uçan, “Osmanlı Devleti’nde İngiliz Misyoner Okulları”, 140.

²¹⁴ Şana, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı’da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti”, 102.

bölgelerinden biri olan Meedan Mahallesi ve Lübnan'ın önemli iç kasabalarından biri olan Deyrû'l-Kamer İngiliz Protestan misyonerlerinin eğitim faaliyeti yürüttüğü bölgelerdir.²¹⁵

İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerlerin aksine bölgede en erken faaliyet gösterenler Fransız Katolik misyonerler olmuşlardır. Kapitülasyonların etkisiyle Fransız misyonerlerin çalışmaları 16. yüzyıla kadar inmiş ancak aktif faaliyet göstermeleri 1830'lu yıllarda Amerikan Protestan misyonerlerin bölgeye gelmesiyle olmuştur.²¹⁶ Fransızlar, Lübnan bölgesinde Marunîleri desteklese de Dürzî ve Nusayrîlere yönelik faaliyetleri de söz konusudur. Cizvit Katolik misyonerler tarafından 1875 tarihinde Beyrut'ta açılan *Yusu'iyye Okulu*, yatılı ve normal olarak faaliyet göstermemekte olup, Müslümanlardan oluşan (Dürzîler ve Nusayrîler dâhil) toplam 800 öğrencisi bulunan bir okuldur. İdadi derecesinde olan bu okulda çocukların kitap ihtiyaçları için büyük bir matbaa ve kütüphane mevcut olup her yıl Fransa bu okula 8500 frank destek sağlamaktadır.²¹⁷

Müslüman kızların (Dürzîler dâhil) yatılı olarak eğitim gördüğü okullardan bir diğeri Fransız Cizvit Katolik rahipler tarafından 1875'te açılan *Nasra Leyli İnâs Mektebi* olmuştur. Yine aynı tarihlerde kurulan ve idadi derecesinde olan *Medrese-i el-Hikmet* Fransızca eğitim veren bir okuldur. Toplamda 300 öğrenciye sahip olan bu okulun 30 öğrencisi Müslüman (Dürzîler dâhil) çocuklardan oluşmaktadır.²¹⁸

4.2. Misyonerlik Faaliyeti Olarak Sağlık

Misyonerlik faaliyetlerinin en etkin yöntemlerinden biri de sağlık misyonu olmuştur. 19. yüzyılın salgın hastalıkları ve Osmanlı Devleti'nde sağlık kuruluşlarının eksikliği misyonerlere etki alanı oluşturmuştur. Her ne kadar Osmanlı Devleti 19. yüzyıl modernleşme ve merkezi devlet anlayışıyla birlikte devlet eliyle bir takım sağlık kuruluşları açsa da bunlar yeterli olmamış, sistemli bir şekilde sağlık alanında hizmet

²¹⁵ Uçan, "Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları", 164-175.

²¹⁶ Taş, "19. Yüzyılda Anadolu'da Katolik Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri", 27-31.

²¹⁷ Toraman, "Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nda Vasa Paşa Dönemi (1883-1892)", 87-91.

²¹⁸ A.g.e., 87-91.

verenler Batılı devletler olmuştur.²¹⁹ Eğitim kurumları ile çocuklara ulaşan misyonerler hastane, klinik, dispensar gibi sağlık kurumları ile her kesimden insana ulaşma imkânı yakalamıştır. Bu sebeple eğitim ve sağlık misyonları Hristiyanlığın yayılmasında en önemli iki faktör olarak kabul edilmiştir. Hatta bir toplum içinde yürütülecek Misyonerlik faaliyetinin başlangıcında, sağlık misyonu kapsamındaki hastane ve köy ziyaretleri, en etkili yöntem olarak görülmüştür.²²⁰

Osmanlı Devleti'ne gelen ilk sağlık misyonerleri, 1833 tarihinde *American Board* tarafından bölgeye gönderilmiştir. Bunların gönderiliş amacı daha önceden bölgeye gelmiş olan misyonerlerin sağlık ihtiyacını karşılamak olmuştur. Amerika'nın Boston kentinde kurulan *Amerikan Board (American Board of Commissioners for Foreign Missions)* teşkilatı, tıpkı eğitim gibi sağlık misyonunu da en etkin kullanan örgütlerden biri olmuştur. American Board tarafından 1833'te Beyrut'a gönderilen misyoner *Dr. Asa Dodge*, tifüse yakalanarak 1835 yılında ölünce yerine 1840 tarihinde, Suriye Protestan Koleji'nin tıp fakültesinin açılmasına da katkı sağlayacak olan *Dr. Cornelius Van Dyke* gönderilmiştir. Yine *Dr. Azariah Smith*, *Dr. Asakel Grant*, *Dr. Henry Lobdell* ve *Dr. George E. Post* gibi misyonerler American Board tarafından keşif amaçlı bölgeye gönderilen ilk gezgin sağlık misyonerleri olmuştur.²²¹

Hz. İsa'nın iyileştirici rolünü kendilerine referans kabul eden bu misyonerler, “*insanın olduğu yerde acılar da vardır. Acıların olduğu yerde doktorluğa ihtiyaç vardır. Doktorluğa ihtiyaç olan yerde de misyonerlik için uygun bir fırsat vardır*”

²¹⁹ Erdem Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 15 (2004): 186-187.

²²⁰ Faruk Taşkın, “Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI. (2017); Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika: Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, 118.

²²¹ İdris Yücel, “Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri Ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)”, (Yayımlanmış Doktora Tezi. H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2011), 87-88; Taşkın, *Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri*, 149-151.

düsturuyla hareket ederek gezgin misyonerler sayesinde ulaşılması güç ve tehlikeli olan dağlık köylere, bölgelere ulaşma imkânı yakalamışlardır. Şifa dağıtmanın diğer faaliyetleri kolaylaştırıcı bir etkisinin olduğunun farkına varan misyonerler aynı zamanda keşif amaçlı gezerek bölge halkını yakından tanıma fırsatı da yakalamışlardır.²²²

İlk olarak gezgin sağlık misyonerliği yapan bu misyonerler daha sonra evlerinin bir kısmını kliniğe çevirerek bir poliklinik niteliğinde sağlık hizmeti vermeye başlamışlardır. Basit düzeyde geçici müdahalelerin yapıldığı bu kliniklerin yetersiz kalması üzerine cerrahi müdahalelere imkân sağlayacak hastanelere ihtiyaç duyulmuştur.²²³ Başlangıçta eğitim faaliyetlerini yürütmek için açılan okullara hemşirelik, tıp gibi sağlık fakülteleri eklenerek bölgenin ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Bu okullardan biri 1866 yılında açılan ve 1867’de bünyesine tıp fakültesi eklenen Suriye Protestan Koleji olmuştur. Fakülte bir yandan yerel sağlık personeli yetiştirirken bir yandan da bünyesinde açılan hastane vasıtasıyla halkın sağlık ihtiyaçlarını karşılamıştır. 1877’den 1886’ya kadar geçen süre içerisinde ilki Antep olmak üzere Talas (Kayseri), Mardin, Van, Harput, Diyarbakır gibi hemen hemen bütün misyon merkezlerinde hastaneler kurulmuştur.²²⁴ Osmanlı Devleti Misyonerlerin kurmuş olduğu bu hastanelere karşı bazı alternatifler oluşturmaya çalışmış, 1866’da devletin hekim ihtiyacını karşılamak üzere *Sivil Tıp Okulunu* kurmuştur. 1871’de ilk mezununu veren bu okul sayesinde Osmanlı hem şehirde hem taşrada hekim görevlendirerek halkın misyoner hekimlere olan ihtiyacını azaltmayı amaçlamıştır. Lakin buradan mezun olan hekim sayısı misyonerler karşısında yetersiz kalmış, misyonerler sağlık alanı üzerinden faaliyetlerini yürütmeye devam etmiştir.²²⁵

²²² A.g.e., . 153-155; Şana, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı’da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti”, 98; Kocabaş, *Türkiye’de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler*, 116.

²²³ Taşkın, “Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye’deki Sağlık Faaliyetleri”, 151-152.

²²⁴ Sorkun, *Suriye Protestan Koleji (1866-1914) ve Lübnan’ın Kültürel Hayatına Etkilerine Bir Bakış*, 54-60; Taşkın, *Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye’deki Sağlık Faaliyetleri*, 157-158.

²²⁵ Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, 189-195.

Dr. George E. Post, Antep’te açılacak bir tıp okulu ve hastanesinin gerekliliğini ifade ederken aynı zamanda misyonerlik faaliyeti olarak sağlık kuruluşların örtük amaçlarını da dile getirmiştir. Buna göre;

...Protestan olmayan gençler tıp eğitimi almak üzere okula yönelecek ve bu öğrencilerin eğitimleri boyunca uzunca bir süre dini etki altında bulunmaları sağlanacak..., ...hastane ve dispanser aracılığıyla hasta ve yoksulların fiziksel olduğu kadar ruhsal yönden iyileşmesine de önayak olacak..., ...Okul, dinler ve mezhepler arasındaki fanatizmi yok ederek Müslüman, Yahudi ve Hristiyan’ı, Hristiyanlık inancının bilimsel temelinde birleştirecek..., ...Aynı zamanda hastane ve dispanserinin sürekliliği hususunda yerli halkla sağlanacak olan işbirliği, bu kurumu, dini toleranssızlık ve saldırılardan korumuş olacaktır...²²⁶

Tıpkı eğitim faaliyetlerinde olduğu gibi sağlık misyonunda da açılan sağlık kuruluşları birçok amaca hizmet etmiştir. Bunlardan bazıları tıpkı eğitimde olduğu gibi sağlık üzerinden de bölgedeki kadın potansiyeli ile yerel halkla temas ve kendini kabul ettirme olmuştur. Tüm bunların ardında yatan asıl amaç ise Hristiyanlık propagandası olmuştur. Bu faaliyetler hastanelerde hazır bulunan *İncil kadınları*, hemşire ve doktorlar üzerinden yürütülmüştür.²²⁷ Hastane koşullarında her akşam ve pazar günleri İncil okumaları ve Hristiyanlık üzerine yapılan konuşmalar söz konusu olmuştur. Yapılan başarılı tedavilerin ardından şifanın Hz. İsa tarafından verildiği dayatılmaya çalışılmıştır.²²⁸

Sağlık misyonu için başlangıçta Osmanlı Devleti’ne doktor, ebe ve hemşire yöneticiler gönderen ve faaliyetlerini bunların üzerinden yürüten American Board, daha sonra elaman ihtiyacını yerel halktan karşılama yoluna gitmiştir. Çeşitli kolej ve okullarda tıp fakültelerinin yanında din ve dil ayırmaksızın tüm kadınların eğitim görebileceği hemşire okulları açılmıştır. Bu kadın hemşireler vasıtasıyla Müslüman ailelerin evlerine girilmiş, erkek doktora muayene olmayan Müslüman kadınlarla

²²⁶ Yücel, “Anadolu’daki Amerikan Hastaneleri Ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)”, 99-100.

²²⁷ Celal Öney, “19. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan Ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonların Nüfuz Mücadelesi”, (Yayımlanmış Doktora Tezi. H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 132-133.

²²⁸ Yücel, “Anadolu’daki Amerikan Hastaneleri Ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)”, 99-143.

yardım üzerinden yakın temas kurulmuştur.²²⁹ Misyonerlerin kadın hastalara yönelik yoğun çalışmaları özellikle *Dr. Caroline F. Hamilton*'ın 1892'de Antep'e gelmesiyle başlamıştır. *Antep Amerikan Hastanesi*'nin kadın bölümü yöneticiliğini üstlenen Dr. Hamilton, Osmanlı Devleti'nin diplomasını kabul etmemesi üzerine ebe olarak çalışmıştır.²³⁰ Protestanlar haricinde Katolik mezhebine mensup olan *Assomption Kilisesi* ve *Franciscaine Rahibeleri*'nin sağlık misyonerleri, bedava muayene ve hasta evine ziyarette bulunmak şeklinde çalışmalar da gerçekleştirmiştir.²³¹

Katolik misyonerler hemen hemen Suriye ve Lübnan bölgelerinin tamamında, sağlık alanında da faaliyetler yürütmüşlerdir. Yine Beyrut'taki *Fransız Hastanesi* ve Şam'da bulunan *Soeurs Saint Vincent Hastanesi* Katolik misyonerlere ait kuruluşlardır. Özellikle Katoliklerin Beyrut'ta kurduğu hastane tedavi amacının ötesinde aynı zamanda bir eğitim ve araştırma hastanesidir. Bunlardan başka hayırsever kişilerin ve Avrupa misyonerlerin açtığı özel hastane ve şifahaneler de söz konusudur.²³² Misyonerlerin açmış olduğu bu sağlık kuruluşlarına dair tedbirlerin alınması Sultan II. Abdülhamid devrini bulmuştur. Ruhsatsız açılan bazı okullara kısıtlamalar getirilmiş, misyoner hekimlerin doktorluk yapabilmeleri için diplomalarının *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane*'den onaylatılması istenmiştir. Hatta Suriye'deki misyoner okullarına alternatif olarak 1903 yılında *Şam Tıp Fakültesi* açmıştır. Şam Tıp Fakültesinin bölgede önemli icraatları olsa da misyonerlere karşı resmi olarak alınmış olan tedbirler, kimi zaman konsolosluklar aracılığıyla kimi

²²⁹ Taşkın, "Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri", 159.

²³⁰ A.g.e., 160.

²³¹ Taş, "19. Yüzyılda Anadolu'da Katolik Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri", 50-51.

²³² Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 33-34; Şana, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı'da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti", 59-60.

zamansa bölgenin ihtiyaç duyduğu sağlık hizmetinden ötürü yerel yöneticilerin inisiyatifleriyle aşılmıştır.²³³

Lübnan bölgesinin en meşhur hekimlerinden biri Beyrut Amerikan Okulu ve Hastanesinde görev yapan *Doktor Vandik* olmuştur. Dürzîlerin yoğun olarak yaşadıkları Şuf kazası tabibi ve Dürzî taifesinden olan *Yusuf Selim Efendi*, Beyrut Amerikan Okulunda Doktor Vandik'ten eğitim görmüş, ücretsiz muayeneleriyle de Dürzîlerin teveccühünü kazanmıştır. Aynı şekilde Katolikler tarafından misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olduğu Cibil nahiyesinin fakir halkının tedavisi içinde Amşit köyünde bir hastane kurulmuştur.²³⁴ Nusayrîlere yönelik faaliyetleri ile meşhur olan Dr. Metheny ise, 1864'te Lazkiye'ye sağlık alanında faaliyet göstermek için gelen misyonerlerden biri olmuştur. Aynı amaçla bölgeye gelen *Dr. James M. Balph* hastane açmak için gerekli hazırlıklara başlasa da hiç vakit kaybetmeden sağlık alanındaki faaliyetlerine başlamıştır. Hastanenin tamamlanmasını beklemeden haftanın üç günü hasta kabul ettiği misyoner raporlarına yansımış durumdadır. Uzak bölgelerden gelen hastaların tedavisi için dispanser görevi gören hastane aynı zamanda insanların acıları üzerinden Hristiyanlık propagandasının yapıldığı bir merkez haline dönmüştür. Özellikle hastanede hemşire olarak görev alan *Willia A. Dodds*'un Nusayrîler üzerine faaliyetleri söz konusudur. Nusayrîlerin bulunduğu uzak köylerden gelen yoksul hastalar ücretsiz bir şekilde tedavi edilmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin misyoner okullarına getirdiği kısıtlamayla birlikte hastaneler bu tarz faaliyetlerin yürütüldüğü en önemli merkezler haline dönüşmüştür.²³⁵

Amerikan Protestan misyonerlerin Yezîdîlerle ilk karşılaşmaları ise 1830 yıllarında olmuştur. Ermeniler ve Nesturîler üzerine keşif gezisine çıkan ve oradan İran'a giden iki Amerikalı misyoner, 1837 yılında dönüş yolunda Ağrı Dağı'nın güneyindeki Fırat'ın yukarı boylarında yaşayan Yezîdî olan *Sipki Aşireti*'yle karşılaşmıştır.

²³³ Yücel, "Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)", 154-155; Taşkın, "Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri", 168-169; İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri*, 27.

²³⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 105/1; Toraman, "Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nda Vasa Paşa Dönemi (1883-1892)", 65/66.

²³⁵ Kiremit, "Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918)", 290-292.

Misyonerler tıbbi becerileri sayesinde halkın güvenini ve yöneticilerin hoşgörüsünü kazanmayı başardıkları gibi insanların acıları ve yoksullukları üzerinden Hristiyanlık faaliyetlerini yürütmeye devam etmişlerdir. Mardin misyoneri *Alpheus Andrus*'un Yezîdî lideri *Maseekh Belloo*'dan aldığı mektup şu şekildedir:

*Saygıdeğer ve merhametli Bay... (Andrus). Ellerinizi hürmetle öptükten sonra, yaklaşık bir ay önce sizden acilen yanıt beklediğimiz bir mektup gönderdiğimizi belirtmek isterim. Musullu Hristiyan Dâvûd, kendimizi Hz. İsa'nın ve (siz) efendimizin ellerine emanet edersek, İsa'nın derhal bize yardım eli uzatacağını söylüyordu. Ama bir ay oldu İsa'dan bize yardım gelmedi. Musullu Dâvûd, İsa'nın hastaları iyileştirdiğini, açları doyurduğunu, ölüleri dirilttiğini anlattı. Gelin görün ki bize hiçbir şey göndermedi. Oysa biz Dâvûd'un sözüne güvenmiştik... Hala sizden ve İsa'dan yardım umuyoruz. Tanrı size uzun ömür versin. Ellerinizden öpüyor, yoksulun muhtacın derdine bir an önce derman olmanızı bekliyoruz...*²³⁶

4.3. Misyonerlik Faaliyetleri Olarak Basın-Yayın

Batılı misyonerlerin bölgeye geldiklerinde ilk yaptıkları iş hitap edecekleri kitlelerin yerel dillerini tespit etmek olmuştur. Bölgede Fransızca, İtalyanca, Modern Grekçe, Arapça ve Türkçe konuşulduğunu tespit eden misyonerler işe Modern Grekçe öğrenerek bazı dinsel metinleri bu dile çevirmekle başlamıştır. Çevrilen metinleri Akdeniz havzasında dağıtan misyonerler bu yayın faaliyetlerinin getirdiği olumlu etkiyi görünce matbaanın açılması için Amerikan Board'a talepte bulunmuşlardır. Amerikan Board ise güçlü bir fon ayırarak İzmir ve Beyrut gibi bölgelerde matbaanın kurulmasını onaylamış ancak *Yunan İsyanı* ve Osmanlı Devleti'ndeki iç karışıklarla sebebiyle ilk matbaa 1822 tarihinde İngiltere'ye ait olan Malta Adası'nda açılmıştır.²³⁷

²³⁶ Kieser, *İskalanmış Barış; Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, 102-103.

²³⁷ Nazan Kahraman, "Amerikan Protestan Misyonerlerin Osmanlı Coğrafyasına Yönelik İlk Matbaası Malta (1822-1833)", *İleğ Degisi*, S. 7 (2020): 107-109; Kocabaş, *Türkiye'de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler*, 115-116.

İngiliz misyoneri *William Jowet*, 1815 tarihinde Malta Adasında matbaa faaliyetlerini başlatsa da basın yayın faaliyetlerinde de öne çıkan Amerikan misyonerleri olmuştur. Özellikle Amerikan Protestanlığının en önemli özelliği yerel dilde yapılmasıdır. Bu sebeple bir kısım misyonerler dil öğrenirken, daha tecrübeli olanlar dini pasajların çevirisine başlamıştır. 1822’de çalışmaya başlayan bu matbaaya süreç içerisinde farklı dillerde basım yapan yeni güçlü makineler eklenmiştir. Arapça, Türkçe, Ermenice, Kürtçe İnciller ve İncil metinleri hazırlanarak yerel dilde İncil okuma faaliyetleri başlatılmıştır.²³⁸ İlerleyen tarihlerde İncil gönderilenlerden biri de Nusayriler olmuştur. Misyon merkezi olan Arapkir’den gelen rapora göre; “*Kısa bir süre önce köylerinden birine iki adet Yeni Ahit nüshası gönderildi. Okunan pasajları ilgiyle dinlediler. Köylüler Yeni Ahit’in hakikatlerine büyük bir hevesle kulak verdikleri*” şeklinde olumlu bir geri bildirim yapılmıştır.²³⁹

Malta matbaasının güçlenmesinde hiç şüphesiz Smith, Goodell ve Bird gibi önde gelen misyonerlerin katkısı büyük olmuştur. Bu misyonerler 1829 tarihinde bölgede yeterli nitelik ve nicelikte Rumca, Ermenice, Türkçe ve Arapça ders kitabı bulunmadığına işaret edilerek, bu boşluğun doldurulması için Malta’daki matbaadan yararlanılmasını Amerikan Board yönetiminden talep etmişlerdir. Beyrut başta olmak üzere Osmanlı Devleti’nde oluşturulmak istenen okullaşma faaliyetlerinin tüm yazınsal malzemeleri özellikle Arapça konuşulan sahada yer alan misyonerlik faaliyetlerinin ihtiyaçları Malta Adası’ndaki matbaadan karşılanmıştır. Matbaaya olan ilgiyi arttırmak amacıyla okullara ve kütüphanelere ücretsiz kitap dağıtma girişiminde bulunulmuştur.²⁴⁰ Osmanlı Devleti tarafından, bu kitaplara yönelik teftiş faaliyetleri ve tedbirler ise 19. yüzyılın ikinci yarısını bulmuştur.

²³⁸ Uğur İnan, “Osmanlı Devleti’nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri”, (Yayımlanmış Doktora Tezi. E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 47-48; Öney, “19. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonların Nüfuz Mücadelesi”, 95-130.

²³⁹ Kieser, *İskalanmış Barış; Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, 105-106.

²⁴⁰ Kocabaşoğlu, *Anadolu’daki Amerika: Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, 38-39.

Misyonerler matbaanın Osmanlı Devleti'ne taşınması fikrinden hiç vazgeçmemiş, Yunanistan Devleti'nin bağımsızlığını kazanması ve tehdit unsurlarının ortadan kalkmasıyla birlikte matbaanın Arapça ve Süryanice bölümünün Eli Smith denetiminde Suriye'ye, Ermenice ve Grekçe bölümünün de 1833'de İzmir'e taşınması kararlaştırılmıştır.²⁴¹ Daha sonrasında İstanbul, Antep, Şam, Mısır, Urmiye vb. yerler olmak üzere Osmanlı Devleti içerisinde hemen hemen tüm misyon merkezlerine matbaa açma girişimleri devam etmiştir.²⁴² Amerikan Board'un Osmanlı Devleti'nde matbaa açma kararını etkileyen diğer bir unsur ise, İngiliz himayesinde olan Amerikan misyonerlerin İstanbul'da bir Amerikan elçiliğinin açılmasıyla siyasi bir hüviyete kavuşmuş olmasıdır.²⁴³

Beyrut'ta Protestanlara ait bir matbaanın Osmanlıca ve Fransızca gibi farklı dillerde basım faaliyetlerine başlaması üzerine bölgede bulunan Fransız Katolikler de 1853'te benzer şekilde matbaa kurarak Osmanlıca ve Fransızca yayına başlamıştır. Bunlardan hariç bölgede Arapça olarak yayın yapan sekiz matbaa ve Türkçe yayın yapan altı yayınevi daha bulunmaktadır. Özellikle 1850'lerden sonra Beyrut'ta Fransızlara ait on iki basım-yayınevi vardır.²⁴⁴ İncil ve çeşitli kitaplar haricinde gazete ve dergi yayınlayan bu matbaalarda dini, siyasi ve ilmi içerikli yayınlar yapılmaktadır. Hristiyanlık propagandasının yanında ücretsiz olarak dağıtılan bu yayınlar özellikle Arap ve Ermeni gibi yerel dillerinin tekrar canlanmasına katkı sağladığı gibi, milliyetçilik duygularının oluşmalarına da zemin hazırlayarak ulus devletlerin oluşmasını sağlamıştır.²⁴⁵

²⁴¹ Kahraman, "Amerikan Protestan Misyonerlerin Osmanlı Coğrafyasına Yönelik İlk Matbaası Malta (1822-1833)", 120.

²⁴² Halûk Çağlayaner, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan misyoner faaliyetleri", *Türk Aile Hekimi Dergisi*, S. 13, (2009), 106.

²⁴³ Öney, "19. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonların Nüfuz Mücadelesi", 131-132.

²⁴⁴ Şana, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı'da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti", 60-61.

²⁴⁵ Öney, "19. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonların Nüfuz Mücadelesi", 95-132.

Ulus devlet anlayışına hizmet eden çeviri faaliyetleriyle birlikte milliyetçilik fikri Arapça olarak aşılınmaya devam etmiş ve çeşitli ilmi ve fikri cemiyetlerin oluşmasına katkı sağlamıştır. Başlangıçta bünyesinde sadece Hristiyan Arapları bulduran bu cemiyetler zamanla Sünnî Arap ve Dürzî gibi heterodoks unsurları da bünyesine çekmeyi başarmıştır. Özellikle içerisinde Dürzî liderlerin bulunduğu, 1857’de Lübnan’da kurulan *El-Cemiyetü’l-İlmiyye El-Suriye* bu cemiyetlerden biri olmuştur.²⁴⁶

Osmanlı Devleti’nde açılan matbaalara karşı daha önce küçük tedbirler alınmaya çalışılmışsa da hukuki nitelikli düzenlenen ilk belge 1857 tarihli *Matbaa Nizamnamesi* olmuştur. Bu nizamnameye göre padişah izni olmaksızın özel matbaaların kitap basımı yasaklanmıştır. Nizamnamenin üçüncü maddesine göre kitap ve risaleler İstanbul’da doğrudan doğruya incelenirken taşra da valiler aracılığıyla incelenmiş ve sadarettten alınan ruhsatla basıma girmiştir. Yine ilerleyen yıllarda ruhsatsız bir şekilde açılan matbaa ve basım yayın faaliyetleri için cezai işlem uygulanması söz konusu olmuş, ancak asıl sıkı tedbirler yine II. Abdülhamid dönemini bulmuştur. II. Abdülhamid dönemi uygulanan sıkı teftiş ve sansüre rağmen misyonerler tarafından yürütülen matbaa ve basım-yayın faaliyetleri aynı şekilde faaliyetlerini sürdürmüştür.²⁴⁷

4.4. Misyonerlik Faaliyetleri Olarak Himaye

Misyonerlik faaliyeti olarak himaye anlayışı Nusayrî, Dürzî ve Yezîdî gibi grupların Osmanlı Devleti’yle olan sorunları üzerinden yürütülmüştür. Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan bu sorunlar daha çok vergi ve askerlik konuları bağlamında

²⁴⁶ Günay, “II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, 85-90.

²⁴⁷ Çağrı Çalışkan, II. Abdülhamid Döneminde Kitaplar Üzerinde Sansür Uygulamaları (1876-1909), (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. P.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), 8-26.

olmuştur.²⁴⁸ Heterodoks İslam gruplarının ortak sorunu olan vergi ve askerlik dışında Dürzîler gibi stratejik bölgelerde bulunan gruplar, yönetsel olarak da Batılı devletlerin güdümünde kalmışlardır.²⁴⁹ Özellikle endüstri çağı olan 19. yüzyılda Doğu Akdeniz sahilleri Suriye ve Lübnan Batılı devletlerin hâkimiyet alanına dönüşmüş, himaye adı altında bölgede var olma yarışı elçilik ve konsolosluklar üzerinden sağlanmıştır.²⁵⁰ Elçilik ve konsolosluklar kendi devletlerine nüfus kazanma amacıyla adeta yarışır bir durumda çalışmışlardır. Osmanlı Devleti ile yerel halk arasında bir sorun çıktığında halkın yanında yer alarak onların güvenini kazanma yoluna gitmişlerdir.²⁵¹ Buna karşılık kimi yerel unsurlar da sorunlarını konsolosluklar ile paylaşmış ve böylece kapitülasyonların bir uzantısı olarak *Mahmilik* anlayışı ortaya çıkmıştır.²⁵²

²⁴⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Âmedî Kalemî Evrakı (A.AMD.) 37/70; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrakı (MKT. MVL), 74/84; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT. MHM), 357/79; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 990/74181.

²⁴⁹ Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürzîler*, 46-47; Yunus Ekici, “Osmanlı Yönetiminden Fransız Manda İdaresine Kadar Lübnan’da Dürzî-Marunî Mücadelesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2 (2020), 560-561; Çınar, “Lübnan’daki Marunî ve Dürzîlerin Siyasi Mücadeleleri (1841-1845)”; Ortaylı, “19. Yüzyıl’da Heterodoks Dini Gruplar ve Osmanlı İdaresi”.

²⁵⁰ Fulya Düvenci Karakoç, “Şam ve Beyrut’ta Siyaset ve Modernleşme (1860-1914)”, (Yayımlanmış Doktora Tezi. U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 272; Ayaz, *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)*, 26.

²⁵¹ A.g.e., 217; ; Çınar, “Lübnan’daki Marunî Ve Dürzîlerin Siyasi Mücadeleleri” (1841-1845), 45-46.

²⁵² Bir himaye anlayışı olan mahmilik Gündüz Ökçün tarafından: “*Osmanlı İmparatorluğunda mahmiler, kendisine kapitülasyon verilmiş bir devletin tebaası olmadıkları halde böyle bir devletin himayesinden yararlanan kişiler*” olarak tanımlanmıştır. Mahmi sıfatını alan şahıs işlerini himayesi altında olduğu ülkenin konsolosluğu aracılığıyla daha kolay halletmektedir. Bknz: A. Gündüz Ökçün, “Kapitülasyonlar Hakkında Bab-ı Ali’nin Sefaretlere Gönderdiği 7 Temmuz 1887

Katolik Fransa kapitülasyonların vermiş olduğu etki ve güçle Hristiyan Marunîler üzerinden konsoloslukları aracılığıyla kendini koruyucu ilan ederek Lübnan bölgesinde tutunmayı amaçlamıştır. Özellikle Napolyon'un Suriye'yi işgal etmesi İngilizleri de harekete geçirmiş, Fransızların desteklediği Marunîlere karşı Dürzîleri desteklemişlerdir. Böylece 19. yüzyılda Beyrut'un da içinde bulunduğu Lübnan bölgesi, Fransa ve İngiltere'nin desteklediği Dürzî ve Marunî çatışmasına sahne olmuştur.²⁵³

Marunîler üzerinden bölgede söz sahibi olan Fransa ve Dürzîlerin hakkını koruma çabasıyla bölgeden uzak kalmak istemeyen İngiltere, emirlik sistemi yerine yeni bir düzene geçilmesini istemiştir. *Avusturya Prensi Metternich*'in önerisiyle 1843'te *Çiftte Kaymakamlık sistemi* kabul edilmiş bölge güney ve kuzey olarak iki kısma ayrılmıştır. Kuzey Marunî kaymakamlığına bırakılırken, güney idari olarak Dürzîlere verilmiştir. Fakat nüfus dağılımını gözetmeden yapılan bu ayırım çözüm yerine birtakım problemleri de beraberinde getirmiştir. Her iki taraf da Çiftte Kaymakamlık yönetimini kabul etmemiş ve aralarında ciddi çatışmalar yaşanmıştır.²⁵⁴ Özellikle 1841 yılında başlayan Dürzî-Marunî çatışması, 1845'te daha da şiddetlenmiştir. Dürzîler bazı kiliseleri basarak Katolik bir papazı öldürmüşlerdir. Bu durum karşısında Batılı devletler harekete geçmiş ve Osmanlı Devleti'ne baskı uygulamaya başlamıştır. Artan baskılar karşısında Osmanlı Devleti *Şekip Efendi*'yi olağanüstü yetkilerle bölgeye göndermiştir. Şekip Efendi tarafından yürütülen soruşturma ve disiplin bölgede misyonerlik faaliyetleri yürüten Batılı devletleri rahatsız etmiş ve Osmanlı Devleti 1860'ta Şekip Efendi'yi görevden almak zorunda kalmıştır.²⁵⁵

Tarihli Muhtıra”, 141-142; Çınar, “Lübnan'daki Marunî Ve Dürzîlerin Siyasi Mücadeleleri” (1841-1845), 45-46.

²⁵³ A.g.e., 44.

²⁵⁴ Toraman, “Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nda Vasa Paşa Dönemi (1883-1892)”, 13-16; Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürzîler*, 48.

²⁵⁵ A.g.e., 48-49; Çınar, “Lübnan'daki Marunî Ve Dürzîlerin Siyasi Mücadeleleri” (1841-1845), 64-67; Halûk Ülman, 1845-1845 arasında Suriye ve Lübnan'ın Durumu ve Milletlerarası Politika, 262- 266; Saro Dadyan, “1861 Cebel-i Lübnan Nizamnamesi ve Özerk Cebel-i Lübnan'ın İlk Mutasarrıfı Garabed Artin Davud Paşa”, *Toplumsal Tarih* (2013), 23-24.

1856 *Islahat Fermanı*'nın getirdiği Müslim ve gayrimüslim arasındaki eşitlik, çeşitliğe haiz bu bölgede karışıklıklara neden olmuştur. Marunîler bu eşitlikten yararlanarak hızla teşkilatlanmaya başlayınca Dürzîler Marunîlere karşı ayaklanmış ve bu ayaklanma birçok Hristiyan'ın ölümüyle sonuçlanmıştır. Bu durumu kendi lehlerine çeviren Batılı devletler Osmanlının iç meselesi olan Dürzî-Marunî çatışmasına müdahale ederek durumu uluslararası bir soruna dönüştürmüştür.²⁵⁶

Bölgedeki sorunların durulmamasının diğer bir sebebi Batılı devletlerin bölgeyi ekonomik ve politik olarak kontrol altında tutmak istemeleriydi. Fransa, İngiltere, Avusturya, Rusya gibi pek çok devlet bölgede çıkar çatışması içerisine girmiştir.²⁵⁷ Dış güçlerin müdahalesiyle bölgede 1861'de *Cebel-i Lübnan Nizamnamesi* hazırlanarak *Mutasarrıflık Sistemi*'ne geçilmiş ve bölge yarı özerk bir statü kazanmıştır.²⁵⁸ 18 maddeden oluşan nizamnamede dikkat çeken husus Cebel-i Lübnan bölgesinin Babıali'ye bağlı Hristiyan bir mutasarrıf tarafından yönetilmesi maddesiydi.²⁵⁹ 1860'ta olağanüstü yetkilerle Fransa ve İngiltere gibi Batılı devletlerin kışkırttığı Dürzî-Marunî meselesini çözmek üzere Cebel-i Lübnan'a gelen *Fuad Paşa*, ilk mutasarrıf olarak Osmanlının Ermeni tebaasından olan *Davud Paşa*'yı atamıştır.²⁶⁰ Nizamnamenin kanunlarını uygulayarak bölgede asayışı sağlayan Davud Paşa'nın 1868'de görevden ayrılmasıyla yerine *Franko Paşa* geçmiş, 1873'te ise Fransa'nın tüm müdahalelerine rağmen *Rüstem Paşa* atanmıştır. Rüstem Paşa bölgede bir taraftan yargı düzenlemesi, bayındırlık faaliyetleri ile uğraşırken diğer taraftan Fransa'nın desteklediği Marunîlerle yakın ilişki içerisine girmiş Fransızların çabasını boşa çıkarmaya çalışmıştır. Bu durumdan rahatsız olan

²⁵⁶ Çınar, "Lübnan'daki Marunî ve Dürzîlerin Siyasi Mücadeleleri" (1841-1845), 35; Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürzîler*, 45-55; Şenzeybek, "Başlangıçtan Günümüze Dürzîlik", 192.

²⁵⁷ Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürzîler*, 50-51.

²⁵⁸ Toraman, "Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nda Vasa Paşa Dönemi (1883-1892)", 13-16; Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürzîler*, 1-2.

²⁵⁹ Toraman, "Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nda Vasa Paşa Dönemi (1883-1892)", 13-16; Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürzîler*, 21.

²⁶⁰ A.g.e., 58-59; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İradeler Dâhiliye, (İ. DH), 474 /31822.

Fransa, Rüstem Paşa'nın görev süresinin dolmasıyla birlikte tekrar görev almaması için özel bir çaba içerisine girmiştir. II. Abdülhamid dönemine denk gelen bu tarihlerde Rüstem Paşa yerine yine Batılı devletlerin çabalarını boşa çıkaracak olan *Vasa Paşa* atanmış ve bölgedeki dengeler değişmeye başlamıştır.²⁶¹

Katolik Fransa'nın konsolosluklar üzerinden bölgede yürüttüğü etkinliklerinden biri kâşif misyonerlerin yaptığı gibi seyahatler olmuştur. Konsolos *Patrimonio* Lübnan'da Cebel ahalisiyle ilişkilerini güçlendirme amacıyla uzun bir seyahate çıkarak, Şuf, Metn, Kesrovan, Betrun kazalarını ve bu kazalara bağlı nahiyeleri dolaşmıştır. Özellikle İngiliz himayesinde olan Dürzî ailelerini ziyaret etmiş hatta önde gelen Canbolat ailesinde misafir olarak kalmıştır. Daha sonra *Mösyö Ernest Renan*'ın yanında bir müddet ikamet eden *Patrimonio*, Lübnan'ı kuzeyden güneye üç hafta dolaştıktan sonra Beyrut'a dönmüştür. Konsolos *Patrimonio*'nun seyahat boyunca Marunî ve Dürzîler, Katolik ve Ortodoks Rumlar demeden herkes tarafından coşkuyla karşılanması Batılı devletler için seyahatlerin önemini ortaya koymuştur. Fakat bu seyahatler bölgeye II. Abdülhamid tarafından atanan *Vasa Paşa*'nın çabalarıyla etkisini yitirmiş, Konsolos *Patrimonio*'dan sonra Beyrut konsolosluğuna atanan *Mösyö Petiteville*'nin gerçekleştirdiği seyahat aynı etkiyi uyandırmamıştır.²⁶²

Emperyalist Batılı devletler Lübnan'da verdiği bu yönetsel mücadelenin yanında, vergi ve askerlik üzerinden de bölgede söz sahibi olmaya çalışmışlardır. Dürzî-Marunî çatışmasını bahane ederek Osmanlı'nın iç işlerine karışan İngilizler, Mısır idaresi zamanında yükselen vergileri düzenlemeye çalışan Babıali'ye müdahale ederek, Dürzîlerin vergiden muaf olmalarını istemiştir. Bu hususla ilgili İngiliz Hariciye Nazırı *Lord Palmerston* Lübnan bölgesinde sükûneti sağlamakla görevli olan *Mehmet Şekip Efendi*'yle bizatihi görüşmüştür. Konsolosluklar kendi çıkarları doğrultusunda zaman zaman farklı politikalar gütmüştür. Bunlardan biri de Beyrut'taki İngiliz konsolosu *Rose*'un bir takım siyasi girişimlerle Osmanlı Devleti'ni vergi düzenleme işini engellemesi olmuştur. Bölgede bulunan

²⁶¹ Toraman, "Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nda Vasa Paşa Dönemi (1883-1892)", 19-30; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK. TKM), 5/61.

²⁶² Toraman, "Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nda Vasa Paşa Dönemi (1883-1892)", 85-86.

konsoloslukların müdahalesinden bunalan valiler çözümü Osmanlı Devleti'ne şikâyette bulmuştur.²⁶³

Yine vergi üzerinden Osmanlı Devleti'yle sorun yaşayan gruplardan biri de Yezîdiler olmuştur. 1845 tarihinde Musul valisi Muhammed Paşa, Seyhan Yezîdilerinin vergi borcuna karşılık Yezîdî şeyhi Şeyh Nasır'ı tutuklamaya kalmıştır. Bu duruma şahit olan ve Musul'da İngiltere konsolosluğunun yardımcısı olan *Christian Rassam*, hasat zamanı Yezîdilerden almak üzere kayda değer bir miktar para ödeyerek tutuklamanın önüne geçmiştir. Rassam sayesinde Yezîdiler, İngiltere ile yakınlaşsa da açık bir şekilde İngiliz himayesine girmeleri 1846 tarihinden sonra *Henry Layard* ile olmuştur. Layard'ın Yezîdilerin ağır vergiler altında ezildikleri şikâyeti üzerine Musul valisi Tayyar Paşa ile inceleme yapmak üzerine Sincar'a gitmesi, Yezîdilerin İngiliz himayesinde olduğunun devlet tarafından tanınması olmuştur.²⁶⁴

Heterodoks gruplardan Yezîdilerin askerlik hizmetinde bulunmama mücadelesi İngiliz Protestan misyonerlerin gözünden kaçmamış ve bölgeye ileride İngiliz büyükelçisi olacak Musul temsilcisi Henry Layard'ı göndermiştir. Elli beş kadar Yezîdî erkeğin askeri mükellefiyet ile Halep civarındaki ordulara gönderilmesiyle birlikte aşiret reisleriyle birleşen Yezîdiler bir dilekçe yazmıştır. Yazılan dilekçede nakdi bedel karşılığında gayrimüslimler gibi askeri muafiyet talep edilmiş, İngilizlerin Musul konsolosluğu aracılığıyla da bu dilekçe Osmanlı Devleti'ne sunulmuştur. İngiliz büyükelçisi *Stradford*'un himayesiyle birlikte Yezîdilerin askerlikten muaf olduklarına dair Osmanlı Devleti'nden bir ferman çıkarılmıştır. Musul temsilcisi Layard bu fermanın Yezîdileri "*imparatorluğun idaresi altında yaşayan diğer mezheplerle aynı konuma*" soktuğunu ve onları "*bütün yasadışı yükümlülüklerden kurtardığını*" söylemektedir.²⁶⁵

Çıkarılan bu fermanla birlikte 1872 tarihine kadar askerlik mükellefiyetiyle ilgili herhangi bir sorun yaşamayan Yezîdiler, Bağdat Valisi *Midhat Paşa*'nın teşebbüsleriyle tekrardan Müslüman ahaliyle birlikte askere alınmak istenmiştir.

²⁶³ Çınar, "Lübnan'daki Marunî ve Dürzîlerin Siyasi Mücadeleleri" (1841-1845), 44-46.

²⁶⁴ Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 172-173; Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, 143-145.

²⁶⁵ Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, 77,78; Yaçınkaya, *Musul Meselesi Bağlamında Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Yezidiler*, 105-106.

Hatta Musul'un Seyhan ilçesi ve Musul çevresindeki Yezîdîlerin askere alınması amacıyla üzerlerine *Albay Tahir Bey* gönderilmiştir. Yezîdîler Bağdat Valisi Midhat Paşa'nın yerine gelen *Vezir Rauf Paşa* aracılığıyla dini olarak neden askerlik yapamayacaklarını on dört maddelik bir dilekçe ile Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir. *1872 dilekçesi*²⁶⁶ olarak bilinen bu gerekçeler 1875 tarihinde elli Osmanlı altını nakdi bedel karşılığında Sultan Abdülaziz tarafından kabul edilmiştir.²⁶⁷

II. Abdülhamid devrine kadar askerlikle ilgili bir sıkıntı yaşamayan Yezîdîler, Sultan'ın askerliği bir ıslah mekanizması için fırsat görmesi sonucunda, 1885'te askerlikten muafiyet için alınan elli Osmanlı altınının yanında üç ay gibi zorunlu bir hizmet süresi belirlenmiştir. Buna göre Halep, Diyarbakır ve Van civarındaki Yezîdîler en yakın askeri birlikte üç ay görev alacak daha sonra nakdi bedel karşılığında askerlikten muaf sayılacaktır. Bu karar karşısında Yezîdî din adamları İngiliz konsolosu *A. Trotter*'dan yardım talebinde bulunsa da bu talepleri karşılık bulmamıştır.²⁶⁸

Askerliği gayri medeni ve vahşi topluluğu ıslah etme ve merkeze bağlama politikası bağlamında kullanan Sultan II. Abdülhamid, 1891 tarihinde Yezîdîlerin üzerine *Heyet-i Tefhimiye* başkanı *Binbaşı Abdülkadir Bey*'i yollamıştır. Abdülkadir Bey, Yezîdîlerin askeri muafiyetlerini tamamen ortadan kaldırmıştır. Haklarında çıkan kararı öğrenmek üzere Seyhan nahiyesinin ileri gelenleri Musul'a çağrılmış ve içlerinde Yezîdî liderlerinden *Mirza Bey*'in de bulunduğu yirmi iki kişi mecbur bırakılarak askerlik için kura çekmek zorunda bırakılmıştır. Bunun üzerine Fransız himayesine sığınan Mirza Bey, Musul'daki tek dış konsolosluk temsilcisi Fransız *Siouffi*'den yardım talep etmiştir.²⁶⁹ Binbaşı Abdülkadir Bey'den sonra *Fırka-i*

²⁶⁶ 14 maddeden oluşan 1872 dilekçesi Yezîdîlerin dini olarak neden askerlik yapamayacaklarını bildiren ve Yezîdî inancına dair yazılıp Osmanlı Devleti'ne sunulan ilk yazılı belgedir. Bu dilekçenin ihtivası için Bknz: Turan, "Yezidi İnanç ve İbadetleri", 137-140.

²⁶⁷ Yalçınkaya, "Musul Meselesi Bağlamında Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Yezidiler", 106-107; Abca, "Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler", 80-81.

²⁶⁸ A.g.e., 80-81; Yalçınkaya, "Musul Meselesi Bağlamında Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Yezidiler", 110-111; Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 229.

²⁶⁹ Abca, Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler, 92-94.

Islahiye başkanı olarak bölgeye gönderilen *Ömer Vehbi Paşa*'nın da baskıcı yönetiminden bunalan Yezîdiler, çareyi yine Fransız Konsolosu Siouffi'nin himayesine girmekte bulmuş, gerekirse askeri muafiyet için ihtida edebileceklerini bildirmişlerdir.²⁷⁰ Ancak II. Abdülhamid döneminde gerek Yezîdilerin türlü çabaları gerekse konsoloslukların himaye anlayışı sonuçsuz kalmış, din değiştirseler dahi askerlikten muaf olamayacakları belgelere yansımıştır.²⁷¹

Amerikan Protestan misyonerlerin Nusayrîlere yönelik faaliyetlerinde de askerlik, Protestanlaştırmada bir araç olarak kullanılmıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi Mustafa adlı bir şahıs asker kaçağıyken, askerlikten muaf olabilmek amacıyla din değiştirip Protestan olduktan sonra öğretmen olarak Amerikan misyonerlerinin himayesine girmiştir. Hatta Osmanlı Devleti'nin bu ve yanında bulunan şahısları tevkif edip sürgün etmesi akabinde İngiltere ve Fransa başta olmak üzere diğer batılı devletlerde bulunan Protestanlar, İngiltere'deki ruhban kesiminin imzasını alarak oluşturdukları dilekçeyi İstanbul'a yollamışlardır. Dilekçede ibadet özgürlüğü savunularak şahısların serbest bırakılması talep edilmiştir. Osmanlı Devleti ise bu kişilerin Lazkiye bölgesindeki Nusayrîlerden olan asker firarisi ve kura neferi olmasından dolayı tutuklandığını, din veya mezhep değiştirseler dahi askerlikten muaf olamayacaklarını bildirmiştir.²⁷²

²⁷⁰ Gölbaşı, "Heretik" aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", 125-126; Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 32-33.

²⁷¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO), 648/48555.

²⁷² Akbulut, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Lazkiye Nusayrîleri (19. Yüzyıl)", 117; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İradeler Hariciye (İ.HR), 266-15960/1; ; Kiremit, "XIX. Yüzyılda Nusayriler (Arap Alevileri)", 188.

BEŞİNCİ BÖLÜM

HETERODOKS İSLAM UNSURLARINA YÖNELİK OSMANLI DEVLET POLİTİKASI

5.1. Osmanlı Devlet Politikası Olarak Eğitim, Mektep ve Mescit

Her ne kadar misyonerlerin eğitim ile ilgili faaliyetleri 19. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamış olsa da heterodoks grupların Osmanlı arşiv belgelerine yansımaları çok daha sonrayı bulmuştur. Genellikle vergi, askerlik, aşiretler arası çatışma, Dürzî-Marunî çatışması, eşkıyalık ve yol kesicilik gibi sorunlarla Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan bu unsurlara yönelik Osmanlı Devleti'nin tedbirleri temelde askeri yöntemler şeklinde olmuştur.²⁷³ 1850 yılından itibaren askeri tedbirlerin dışında farklı çözümler aransa da asıl büyük dönüşüm 19. yüzyılın son çeyreğinde misyonerlik faaliyetlerinin zirveye ulaştığı noktada olmuştur.²⁷⁴ Başlangıçta sadece heterodoks unsurları denetim altında tutmak için çözüm arayan Osmanlı Devleti, artan misyonerlik faaliyetleri karşısında almış olduğu tedbirlerde değişikliğe

²⁷³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrakı (AMKT. MVL), 74/84; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (AMKT. MHM), 757/110; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vala Evrakı (MVL), 750/107; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT. MHM), 281/54; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumî Müdüriyeti (DH. EUM. KLU), 1/43; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hususi (İ.HUS), 1/79; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı(Y.PRK. BŞK), 4/52; vb.

²⁷⁴ Antakya İdare Meclisi Azası Ömer Efendi tarafından 1852 yılında gönderilen bir raporda, Nusayrîlerin tashih-i akâid eylediklerinde, sanılanın aksine imanlarının geçerli olduğu ve hatta Sünnî ahaliyle aralarında geçen nahoş hadiselerin son bulacağı, bu durumun milletin ve memleketin hayrına olacağı bildirilmiştir. Henüz Nusayrîler üzerinde misyonerlik faaliyetleri yoğunlaşmadan Meclis-i Vâlâ'da mütalaa edilen bir raporda askeri çözümler haricinde farklı yaklaşımlar söz konusu olmuştur. Bknz: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vala Evrakı (MVL.), 247/32; Sacid Uğuz, "II. Abdülhamid'in Kapsayıcı Eğitim Politikasına Bir Örnek: Lazkiye Nusayrileri ve Hamidiye Mektepleri", *Curr Res Soc Sci*, C. 5, S. 1 (2019), 14-15.

gitmiştir. Bu tedbirler, bölgede sükûneti sağlayacak askerlik vazifesini ifa, vergi ödemeleri, Sünnî ulemanın nasihati, yetenekli devlet adamlarının vazifelendirilmesi, nişan, taltif, sürgün ve ceza gibi yöntemler olsa da bunların başında eğitim faaliyetleri de önemli bir yer tutmuştur.²⁷⁵

Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve Suriye Valisi olan oğlu İbrahim Paşa döneminde modernleşmenin getirdiği etkiyle misyonerlerin eğitim faaliyetleri bölgede tutunma fırsatı bulmuştur. 1840 tarihinde Suriye ve Lübnan bölgesinin tekrardan Osmanlı'nın eline geçmesiyle askeri okullar kapansa da misyoner okulları faaliyetlerine devam etmiştir.²⁷⁶ Tanzimat dönemine denk gelen bu dönemde Osmanlı Devleti, eğitimin siyasal ve toplumsal işlevini fark etmiş, eğitim sisteminde modernleşme ve düzenlemeye gitmiştir.²⁷⁷ 1869 *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi* bu düzenlemenin bir parçası olmuştur. Özellikle 1860'lardan sonra hızla artan misyoner okulların oluşturduğu tehlikeyi fark eden Osmanlı Devleti, bu nizamnâme ile tüm eğitim kurumlarını denetlemeyi ve ortak bir hukuki belge ile devlet kontrolü altına almayı amaçlamıştır.²⁷⁸

²⁷⁵ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi 1876-1909*; Gölbaşı, “Heretik” aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi”; Bilgili, “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adana, Tarsus ve Mersin Bölgesi Nusayrîleri (19-20. Yüzyıl)”, 50-51; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y..PRK.TNF.), 6/79; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y..PRK.ŞH.), 11/30; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y..PRK.UM.), 12/3; vb.

²⁷⁶ Ali Ulvi Özbey, “19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, (2018), 71-73.

²⁷⁷ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö 1000-M.S. 2015*, (Ankara: Pegem Akademi, 2015), 157

²⁷⁸ Mine Çağır ve İbrahim Caner Türk, “1869 Maarif-İ Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri” *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, C. 4 (2017): 62; Habibe Polat, “1869 Maarif Nizamnamesi’ne Göre Osmanlı Devleti’nin Azınlık ve Yabancı Okulları Denetim Altına Alma Girişimleri”, *Asia Minor Studies*, C. 9 (2021): 775.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne göre bütün okullar *Mekâtib-i Umûmiye (genel okullar)* ve *Mekâtib-i Husûsiye (özel okullar)* olarak iki kısma ayrılmıştır. Genel okullar sıbyan, rüştiye, idâdî ve sultânî ile dârümuallimîn, dârümuallimât gibi yüksekokullardan oluşurken özel okullar Müslim, gayrimüslim ve yabancıların açtığı okullar olarak üçe ayrılmıştır.²⁷⁹ Nizamnâmenin 129. maddesiyle özellikle yabancı okullar denetim altına alınmaya çalışılmış, Osmanlı Devleti'nde okul açmak isteyen muallimlere Maârif Nezaretinden onaylı diploma bulundurma şartı getirilmiştir. Yine “*Bu mekteplerden âdâba ve politikaya mugâyir ders okutdurulmamak için ta'lîm olunacak derslerin cetveli ve kitâbları Ma'ârif Nezâretinden ve yâhûd mahallî ma'ârif idâresinden tasdik idilmek üzere taşrada ise vilâyet ma'ârif idâresiyle vilâyet vâlisi tarafından*” onaylanması ve Maârif Nezâreti ya da mahallî maârif idaresi ve vali tarafından okul açılıma izin verilmesi istenmiştir. Bu şartları taşıması durumunda yabancı okulların açılmasına ruhsat verileceği bildirilmiştir.²⁸⁰

Yine Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 7. maddesine göre; yabancı okullarda müfredat içerisinde herhangi bir derste “...*tagyîr ve ta'dîli lâzım geldiğinde...*” bu değişikliğin ancak maârif nezaretinden alınacak izinle yapılacağı bildirilmiştir.²⁸¹

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'yle birtakım tedbirler alınmak istense de bu da kendi içerisinde bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Yabancı dil sorunu sebebiyle farklı dillerde yazılmış kitapların kontrolünün sağlanamaması, teftiş sırasında okul yönetimiyle yabancı dilde sağlıklı iletişim kuracak kimselerin azlığı gibi sorunlar nedeniyle Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nden beklenen netice hemen alınamamıştır. Fakat bu Nizamnâme'nin olumlu sonuçları da söz konusudur. Bunlardan biri sıbyan mekteplerinin ıslahı veya iptidai adıyla modern eğitim veren

²⁷⁹ Polat, “1869 Maarif Nizamnamesi'ne Göre Osmanlı Devleti'nin Azınlık ve Yabancı Okulları Denetim Altına Alma Girişimleri”, 776-778.

²⁸⁰ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, Haz. Taceddin Kayaoğlu, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001), 445; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö 1000-M.S. 2015*, 173.

²⁸¹ Cevat, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı* 425; Polat, “1869 Maarif Nizamnamesi'ne Göre Osmanlı Devleti'nin Azınlık ve Yabancı Okulları Denetim Altına Alma Girişimleri”, 780.

ilk dereceli okullar ve rüştiyelerin açılma kararı olmuştur. Yeni usule göre eğitim veren bu okulların yansması 1870 tarihini bulmuştur.²⁸²

Nusayrîlere yönelik arşiv belgelerine yansıyan ilk eğitim faaliyeti de aynı tarihe denk gelmektedir. 25 Mayıs 1870 tarihinde Sadareten Halep Müftüsü *Bahaeddin Efendi*'ye verilen cevapta, Antakya'da bulunan Nusayrîler için “...buldukları mahallede birer bâb cevâmi’ ve mektep inşâ idilmesi için elli bin guruş akçe ve imâm ve vâ’iz ve hoca gibi hademe-i lâzimiye...”nin atanması ve gerekli ücretin “*ebniye-i ‘umûmiyye tertibatından olarak emvâl-i vilâyetten*” alınması söylenmiştir. Aslında gönderilen bu yazının asıl amacı Antakya'da bulunan ve yerel halkla sorun yaşayan Nusayrîlerin, Sünnîlerle aynı camiye gitmesinin uygunluğu hakkındadır. Her ne kadar Sünnî halk buna karşı çıksa da devlet “...*mezkûr taifenin haklarındaki i’tikâdın def’i için cevâmi’e duhulü... ve çocuklarının tashih-i akâyidleri için cevâmi’ ve mekâtibe alınarak ahâlî-i sâ’ire-i Müslime ile hüsn-i ülfet ve mu’âşeret eylemeleri*” istenmiştir.²⁸³ Zaten İslam dairesi içerisinde görülen Nusayrîlerin inançlarının düzeltilmesi ve merkezi denetim altında tutulmasının yolu mektep, cami ve Sünnî halkla toplumsal ilişkiler hususunda yakınlık kurmak olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti bu sayede hem bölgede sükûneti sağlamayı hem de sorun oluşturan misyonerlik faaliyetlerine karşı tedbir almayı amaçlamıştır. Gerekli mektep ve cami gibi kurumlar açılrsa da Sünnî halkla kaynaşmak söz konusu olamamıştır.²⁸⁴

1869 Nizamnâmesi'nde geçen kararlardan biri her mahalle ve köyde en az bir sıbyan mektebi ile beş yüz evi geçen kasabalarda rüştiye açılmasıdır. 1874 tarihinde Nusayrîlerin yaşadığı “*Trablusşam Sancağına tâbi Lazkiye sahiline ma’dud Behluliye karyesiyle ile Sahyun ve Beytü’ş-Şelef nahiyelerinde*” bu karar uygulanmaya çalışılmış, Nusayrîlerin “... ‘ulûm ve ma’ârife muhtaç olduklarından nevâhî-i merkûmenin müdürlik merkezlerinde üç ‘aded mekâkib-i rüştiye ve her yigirmişer hâneli olan karyelerde birer mekâtib-i sıbyâniye te’sis ve inşası...” istenmiştir. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde belirtilen maaşların “*Mekâtib-i*

²⁸²Türk, “1869 Maarif-İ Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, 65-68.

²⁸³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Âli Evrak Odası Ayniyat Defterleri Kataloğu (BEO. AYN. D, 867. s.149.

²⁸⁴ BOA, BEO. AYN. D, 867, s.190; Bilgili, “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adana, Tarsus ve Mersin Bölgesi Nusayrîleri (19-20. Yüzyıl)”, 50.

rüştiye ve sibyanîyye'ye” görevlendirilecek hocalar için yeterli olmayacağı, sıbyan muallimlerine iki yüz, rüştiye hocalarınaysa ayda bin iki yüz kuruş maaş verilmesi gerektiği bildirilmektedir. Hatta “...ileride onar haneli karyelere dahi ta'mim edilmesi...” yani okullaşmanın yayılması istenmiştir. Yine Nusayrî taifesinin meskûn bulunduğu Cebele Kasabası ile Safita'da bulunan Derkiş ve Kadbus mahallelerine de mekteplerin açılması gerektiği söylenmiştir.²⁸⁵ Alınması istenen bu kararların sadece Nusayrîlerin cehaletlerini gidermeye yönelik olmadığı aşikârdır. Zira 1872-73 tarihlerinde Suriye'nin birçok yerlerinde bulunan yabancı okulların içlerinde Nusayrî-Dürzî gibi unsurların da bulunduğu, Osmanlı tebaasının gitmesini önlemek için mektepler yaptırılmasının gerekliliği arşiv belgelerine yansımış durumdadır.²⁸⁶ Aynı şekilde 1873 tarihinde Cebel-i Lübnan'da Müslüman ahalinin “*ecnebi mekteplerinde tahsilden men için*” açılan ama maddi gerekçelerle kapalı bulunan yirmi dört adet mektebin masrafları için “*memurin-i mahalliye*” maaşlarından yüzde beş kesinti yapılarak tekrar açılması istenmektedir.²⁸⁷ Cehaletin giderilmesi, Sünnî halkla uyum ve yabancı okullara gidilmesinin engellenmesi gibi gerekçelenen sebeplerden dolayı 1870 tarihinden itibaren düzenli bir eğitim atılımı başlatmayı amaçlayan Osmanlı Devleti, gerekli ödeneklerin sağlanamaması gibi sebeplerle bu atılımı hayata geçirememiştir.²⁸⁸

Kültürel Emperyalizmin somut ifadesi olarak görülen yabancı okullara karşı alınan tedbirler, II. Abdülhamid dönemi had safhaya ulaşmıştır.²⁸⁹ “*Ancak ulûm ve maârif kuvvetiyle*” devletin toparlanacağı ve ilerlemenin sağlanacağına inanan II. Abdülhamid, 1869 Nizamnâmesi'yle alınmış ama gerçekleştirilememiş kararları

²⁸⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM), 475/44.

²⁸⁶ BOA, A.MKT. MHM, 450/53.

²⁸⁷ BOA, A.MKT. MHM, 466/61.

²⁸⁸ Bilgili, “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adana, Tarsus ve Mersin Bölgesi Nusayrîleri (19-20. Yüzyıl)”, 17; Büşra Bayram, “1876-1908 Arası İstanbul'da Açılan Okulların Mali Kaynakları”, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), 19-20.

²⁸⁹ Bayram Kodaman, “*Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*” (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 34.

uygulamaya koymakla işe başlamıştır. 1879’da maârif teşkilatında ciddi bir yeniliğe giderek, Tanzimat dönemi eski usul eğitim veren sıbyan mekteplerine karşı açılması planlanan ibtidaiye mekteplerine öncelik vermiştir. 1881 tarihinde *Mekâtib-i Sıbyaniye* idaresi adını değiştirerek *Mekâtib-i İbtidâiye* idaresi yapmıştır. Böylece yeni usule göre dört yıl zorunlu eğitim veren ibtidaiye mekteplerinin açılmasını hızlandırmıştır. Vilayetlerde maârif teşkilatları kurarak eğitimi İstanbul dışına çıkarmıştır.²⁹⁰ Aynı şekilde vilayetlerde maârif nezaretinin icra organı olan maârif müdürlükleri ve maârif meclisleri kurarak, vilayetlerin maârifle ilgili tüm sorumluluklarını bu kurumlara vermiş ve yapılması gereken eğitim reformlarının önünü açmaya çalışmıştır.²⁹¹

1882 tarihinde Sultan Abdülhamid tarafından yapılan diğer önemli bir değişiklik ise *Telif ve Tercüme İdaresi ve Matbaalar İdaresini* kaldırarak yerine “*Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti*” kurmasıdır. Bu heyetin amacı Osmanlı Devleti’nde çeşitli dillerde yayınlanması istenen telif ve tercüme eserleri inceleyip haklarında karar vermek, yabancı devletlerden gelen yazılı materyalleri gümrüklerde kontrol etmek ve bütün okulları teftiş etmektir. Böylece okulların teftişi ve yazılı materyallerin kontrolü esnasında ortaya çıkacak olan sorunların önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Nezaret ve vilayetlerde haberleşmeyi hızlandırmak adına daha evvel kaldırılan *Mektubî Kalemi* 1882’de tekrardan kurulmuştur. Yine orta öğretim ve yükseköğretimi teftiş eden ve daha sonra *Mekâtib-i İdâdiye* kurumuna dönüşecek olan *Mekâtib-i Âliye* müfettişliği kurulmuştur. Sultan II. Abdülhamid tarafından kurulacak olan müfettişliklere 1886 tarihinde, bütün yabancı okulları teftiş etmekle görevli *Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiyye* eklenerek, her türlü kontrolden uzak olan yabancı okulların denetlenerek zararlı faaliyetlerin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Açılan bu kurumlar ve maârif teşkilatı, edinilen tecrübe ve ihtiyaç neticesinde gerekli görüldüğünde yenilenmiştir.²⁹²

Eğitim faaliyetlerinin önündeki en büyük sorunlardan biri de mali sıkıntılar olmuştur. Özellikle 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve dış borçlar

²⁹⁰ A.g.e., 37-41.

²⁹¹ A.g.e., 38-48.

²⁹² A.g.e., 31-38; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y.PRK. AZN), 4/57.

ekonomik olarak Osmanlı Devleti’ni etkilediği gibi, yapılacak olan eğitim reformlarını da ertelemiştir. Durumun farkında olan II. Abdülhamid, eğitim faaliyetleri için devlet bütçesinden kaynak ayırdığı gibi özellikle şehzadelik döneminde oluşturduğu hazine-i hassasından da kaynak ayırma yoluna gitmiştir. Tüm bunların yanında vilayetlerde mahalli idare ve yerel halkın desteği sayesinde ibtidaiye ve rüştiye inşa edilmeye çalışılmıştır. Açılması planlanan idadilerde ise II. Abdülhamid’in önde gelen sadrazamlarından *Said Paşa*’nın önerisiyle 1 Mart 1883 tarihinde *Maârif Hisse İânesi* adında bir vergi çıkarılarak bir eğitim fonu oluşturulmuştur.²⁹³

II. Abdülhamid dönemi yapılan tüm bu eğitim reformların heterodoks unsurlar üzerinden arşiv belgelerine yansımaları 1880 ve 1890’lı yılları bulmuştur. II. Abdülhamid özellikle vilayetlerde misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olduğu bölgelere öncelik vermiştir. Bu bölgelerden biri Nusayrîlerin yoğun olarak yaşadığı *Lazkiye Sancağı* olmuştur. Burada Nusayrî ahalisinin Hristiyanlığa geçirilmesi için yapılan çalışmalara karşı bölge halkını İslam’a davet edebilmek amacıyla mektepler açılması ve masraflarının da Lazkiye’ye ait Maârif Hisse İânesi Nezareti tarafından karşılanması talep edilmektedir.²⁹⁴ Aynı şekilde “*Cebel-i Lübnan dahilinde el-yevm mevcut olandan mâadâ mevaki’ münasiple yedi cami-i şerif ile ahali-i İslam etfalinin talim ve terbiyesi için mekteb-i ibtidai inşası*” ve gerekli malzeme ile masrafların karşılanması talep edilmektedir.²⁹⁵ Yine Cebel-i Lübnan’ın Cibil İskelesi’nde bulunan fukara İslam çocuklarının okutulması için açılan mektebin tahsisatı için *Bab-ı Ali*’den izin isteneceği belgelere yansımış durumdadır.²⁹⁶

Misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olduğu Lübnan bölgesinde ciddi bir Dürzî nüfus söz konusudur. II. Abdülhamid tarafından 10 Mayıs 1883 tarihinde Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığına atanan ve yetenekli bir devlet adamı olan Vasa Paşa hem Müslüman çocuklarının ihtiyacını karşılamak hem de misyonerlik faaliyetlerinin önüne geçmek için okullar açılmasını zorunlu görmüştür. Bu talebini yetkili kurumlara aktarırken,

²⁹³ Bayram, “1876-1908 Arası İstanbul’da Açılan Okulların Mali Kaynakları”, iii-viii.

²⁹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 48/32.

²⁹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemî (MF. MKT.) 171/92.

²⁹⁶ BOA, MF. MKT. 94/17.

kendisi de bireysel çabalarla okul açma yoluna gitmiştir.²⁹⁷ Vasa Paşa tarafından Sadarete gönderilen telgrafta ise Cebel-i Lübnan'a tâbi Zagarta karyesinde, masrafları mahalli belediye varidatından karşılanmak üzere bir inâs mektebi açılması talep edilmekte ve ecnebilerin mektep açmalarına izin verilmeyeceği bildirilmektedir. Şayet açılırsa da aynı şekilde kendilerine mukabele edilmesi tavsiye edilmektedir.²⁹⁸ Vasa Paşa ve bölgeden gönderilen başka raporlar neticesinde Cebel-i Lübnan bölgesinde okullaşma faaliyetleri önem kazanmıştır.²⁹⁹ Cebel-i Lübnan'da Dürzî mahallerinde iptidai mektebi tesis olunarak mekteb-i idadi mezunlarından muallim tayini istendiği gibi,³⁰⁰ yine “*Cebel-i Lübnan'ın ekser sükkânı taife-i Dürzîyye'den olup, nahiyelerinde bir mekteb-i ibtidâ-i inşâ ve muallimlerinde erbâb-ı diyânet...zevât tayin olunarak edfâl-i dürûze mebâdî ve akâid-i din-i İslam ta'lim ve savm ve salât ve sâir ferâizini...*” anlatacak kişilerin tayin edilmesi istenmiştir.³⁰¹

II. Abdülhamid misyonerlik faaliyetleri karşısında *akâid-i din-i İslam*'i telkin etme yoluna giderek heterodoks unsurları merkezi devlete bağlama çabası içerisine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin mektep ve cami açma yoluyla Nusayrîlere uyguladığı bu çaba resmi evraklarda karşılık bulmuş, İslam dinine geçen Nusayrîlerin çok sayıda cami ve mektep talepleri bulunmuştur. Örneğin; Merkab'da bulunan Nusayrî taifesinin Hanefî akaidini kabul ettikten sonra Lazkiye'de bulunan yüz köyde, on beş bin kadar Nusayrînin de Hanefî itikadına geçtiği ve bu sebeple kendilerine Hanefî kaidelerini anlatacak muallimlerin tayinini ve “*...büyücek karyelerde mekâtib ve*

²⁹⁷ Toraman, “Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nda Vasa Paşa Dönemi (1883-1892)”, 94/95.

²⁹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 110/13.

²⁹⁹ Bölgeden Sadarete gönderilen başka bir raporda, Cebel-i Lübnan'da İngiltere, Amerika ve Fransa gibi Batılı devletlerin eğitim yoluyla yaptıkları yıkıcı faaliyetleri engellemek için onların eğitim seviyesine denk büyük ve yeni bir okul açılması, Dersaadet Mekteb-i Tıbbiyesi'ne bağlı bir tıp şubesi açılması ve yatılı bir kız okulu açılması istenmekte ve bu okullarda görevlendirilecek öğretmenlerin bölgenin örf ve adetlere vakıf olması talep edilmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF.) 2/53.

³⁰⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Eyalet-i Mümtaze Cebel-i Lübnan (İ.MTZ.CL.), 5/285.

³⁰¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Mektubî Kalemi (DH.MKT.), 1058/16.

mesâcid inşasıyla kütüb ve resâ'il-i mukteziyyenin irsalini...” istedikleri dilekçe yoluyla Yıldız Sarayı Hümayuna bildirilmiştir.³⁰²

Nusayrîlere nazaran daha katı olan ve İslam dışı olarak görülen Yezîdîlerin hem İslam dinine ilhakı hem de misyonerlik faaliyetlerine karşı tedbiri ise yine mescit ve mekteplerde aranmıştır. Yezîdî taifesinin yaşadığı “*Siirt dâhilinde Garzan kazasından Batıryan karyesinde...*” toplamda elli üç kişi bulunan Yezîdî taifesinin İslam dinine geçmek istediği bunun içinde kendilerine İslam’ı telkin edecek ulemanın gönderilmesi gerektiği, “...ve bu gibi mühtedilere yüzden yüz elli guruşa kadar kisve behası vermek ...” ve “...sakin oldukları karyede bir mescidle kazaların talim ve terbiyesi için bir de mektebin inşası taraflarından arzu...” olunduğu bildirilmektedir.³⁰³ Yine Musul’daki Müslüman talebelerin misyonerlerin açtığı okula gitmemeleri için inâs rüştiyesi ile idadi açılması söz konusudur.³⁰⁴ Başlangıçta tıpkı diğerlerine olduğu gibi ılımlı bir politika izleyen Osmanlı Devleti, Nusayrî ve Dürzîlerin aksine mühtedi olarak kabul edilen Yezîdîlere yönelik devlet politikasında bazen sert tedbirler almak durumunda kalmıştır. 1892’de Fırka-i Islahiye başkanı olarak Dördüncü Ordu Feriki *Ömer Vehbi Paşa* bu sert tedbirlerin uygulayıcısı olmuştur. Davate icabet etmeyen Yezîdîler üzerine müfreze gönderilmesi, vergisini ödemeyenlerin cezalandırılması, silahların toplanması gibi sert tedbirler karşında ihtida eden Yezîdîlere yönelik mektep ve mescit talepleri hızla artmıştır. Örneğin; Musul vilayetinde sakin bulunan Yezîdîlerin “...*Tashih-i itikâd ettikleri âhiren iş’ar olunması üzerine bunların sakin oldukları kurâ-yı malumede muktezâ-yı irade-i seniyye-i Hazret-i Padişâhiden olan mekteb ve mescid için ta’yin ve istihdam olunacak muallim ve müderris ile talebeye verilecek maaşların miktarı ceman şehri yedi bin dört yüz kuruş*” olmak üzere Musul maârif hissesinden ödenmesi talep edilmektedir.³⁰⁵ Ömer Vehbi Paşa’ya gelen şikâyetler ve daha sonra ihtida eden

³⁰² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye (İ.DH.), 1182/92451.

³⁰³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (MKT MHM), 495/21.

³⁰⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT), 200/32.

³⁰⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Mektubî Kalemi (DH. MKT.), 2033/89; Benzer belgeler için Bknz: BOA, DH. MKT, 2092/52; 2160/54; 2182/37.

Yezîdîlerin kendi inançlarına dönmesi söz konusudur. Aynı şey takiyye uygulayan ve asıl inançlarını gizleyerek dönemin politik koşullarına göre şekillenen Nusayrî ve Dürzîler için de geçerlidir. Osmanlı Devleti ve misyonerlik faaliyetleri arasında sıkışan heterodoks unsurlar, gizlilik esasına dayanan bu akideleri sayesinde kimliklerini korudukları gibi, refah seviyelerini de arttırma yoluna gitmişler.³⁰⁶

5.2. Osmanlı Devlet Politikası Olarak Nişan, Taltif ve Ceza

Osmanlı arşiv belgelerine göre Osmanlı Devleti'nin misyonerlik faaliyetleri karşısında alması gereken tedbirlerden biri de heterodoks unsurların ileri gelenlerinin kazanılması olarak görülmüştür. *Tashih-i akâid* eyleyen ve buna yardımcı olanlar maaş ve rütbe gibi ödüllerle mükâfatlandırılırken, tam aksine Sünnîliğe entegre olmayarak buna engel olmaya çalışan veya huzuru bozanlar ise ceza olarak sürgün edilmiştir.³⁰⁷ Nitekim Hakkı isimli bir Osmanlı memurunun İstanbul'a göndermiş olduğu arz da bunu desteklemektedir. Gönderilmiş olan arzda mescit ve mektep açmanın yanında yönetimi elinde tutan Nusayrî şeyhlerin kazanılması için nişan ve arazi verilmesi teklif edilmektedir.³⁰⁸ Kendisine nişan verilenlerden biri de Nusayrî taifesine mensup, Trablusşam Sancağı (Safita) Müdürlüğünde istihdam edilen *İsmail Hayri Bey*'dir. Hizmetlerinden dolayı kendisine beşinci rütbeden nişan verildiği bilinmektedir.³⁰⁹ Yine Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen yazılarda ise; Nusayrîler arasında fitneye sebep olan yahut Batılı misyonerlerin çıkarlarına hizmet eden Nusayrî şeyhlerinin sürgün edilmesi söz konusudur.

Fesat faaliyetlerinde bulunabileceğinden dolayı Adana'ya sürgün edilen Nusayrî şeyhinin, Nusayrîlerin yaşamadığı bir vilayete veya Kozan ya da İçel sancaklarından birine gönderilmesi; Nusayrî şeyhlerinden Şeyh Abdullah'ın yerinin değiştirilmesinde fayda olacağı; Nusayrî taifesinden uzaklaştırılmak amacıyla Antakya'dan Mersin'e sürülen Nusayrî şeyhinin,

³⁰⁶ Kiremit, "İnanç ve Tarihte Nusayriler (Arap Alevileri) Üzerine Genel Bir Değerlendirme", 725.

³⁰⁷ Çakmak, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Kızılbaş/Alevî Siyaseti (1876-1909)", 317-318.

³⁰⁸ BOA, YPRK, AZN, 4/57.

³⁰⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Âmedî Kalemî Defteri (A. AMD), 83/17.

*Süveydiye'den kendisini ziyarete gelen Nusayriler sebebiyle yerinin değiştirilmesinin gerekliliğine dair yazılar mevcuttur.*³¹⁰

Dürzî şeyhlerinin sürgün edilmesindeki asıl amaç ise bölgede çatışmaların engellenmesi ve sükûnetin sağlanması olmuştur. Batılı devletlerin Dürzî-Marunî çatışması üzerinden bölgedeki varlık mücadeleleri, tashih-i akâid söyleminden ağır basmıştır. Bu sebeple Dürzî-Marunî çatışmasının önüne geçmek isteyen İbrahim Paşa, Dürzî liderlerini sürgün ettiği gibi mallarını da müsadere etmiştir.³¹¹ Hatta Rodos'a sürgüne gönderilen Dürzîlerin gittikleri bölgede de sorun çıkarmaları üzerine farklı bölgelere gönderilmeleri talep edilse de Rodos'ta tutulup tedbirlerin arttırılması istenmiştir.³¹² Yine aralarında Hristiyan Dürzîlerinde bulunduğu kişilerin Trablusgarp'a sürgüne gönderilmesi söz konusudur.³¹³

Nişan, taltif veya ceza yöntemiyle Sünniliğe entegre edilmeye çalışan unsurlardan biri de Yezîdiler olmuştur. *Heyet-i Tefhimiye*'nin başkanı Binbaşı Abdulkadir Bey, göreve gelir gelmez Yezîdî liderlerini toplayarak onlara Sultan II. Abdülhamid'in İslam davetini ulaştırarak ihtida etmeye davet etmiştir. İhtida ettikleri takdirde devletten her türlü yardım ve desteği görecekları vaadinde bulunsa da Yezîdî liderler bunu kabul etmemiştir. Yirmi bir gün süren ikna çabalarında "*nesâih ve tefhîmâtun*" tesiri görülmeceği anlaşılınca Binbaşı Abdulkadir Bey, halkı etkisi altında bırakan "*ihtilal ve efsada*" sebep olan Seyhan'daki bazı Yezîdî liderlerinin sürülmesini tavsiye etmiş ve böylece Yezîdîlerin daha kolay kontrol altına alınacağını bildirmiştir. Bunun üzerine II. Abdülhamid yönetimi aralarında Yezîdî liderlerinden Mirza, Hamza ve Bedri Beylerin bulunduğu on bir kişinin Bingazi'ye sürülmesine karar vermiştir.³¹⁴

³¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Mektubî Kalemî (DH. MKT), 1355/3; BOA, DH. MKT: 1858/7; BOA, DH. MKT, 1368/44; Bknz: BOA, Sadaret Mektubî Kalemî Evrakı (A.MKT.), 139/12.

³¹¹ Çınar, Lübnan'daki Marunî ve Dürzîlerin Siyasi Mücadeleleri (1841-1845), 52-53.

³¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Mektubî Kalemî (DH. MKT), 2224/65.

³¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (HR. SYS), 1528/32.

³¹⁴ Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 230; Gölbaşı, "Heretik" aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi",

Binbaşı Abdulkadir Bey'in elli iki gün süren görevi ardından bölgeye Fırka-i Islahiye başkanı olarak gelen Ömer Vehbi Paşa'nın sert tedbirleri neticesinde Yezîdiler ihtida etse de bu durum Yıldız Sarayına gönderilmiş olan telgrafta İslamiyet'i "*kendüleri kalben ve lisânen kabûl etmiş*" oldukları şeklinde aksettirilmiştir.³¹⁵ Bu sebeple İslam'a mazhar olan Yezîdî liderlerinden başta Mirza Bey olmakla birlikte kardeşi Ali ile Amcazâde Hamza ve Hüseyin Beylere ayda iki bin lira maaş tahsisi ve rütbe tevcih talebi edilmektedir. Bu durum Sultan II. Abdülhamid'in kararıyla onaylanmış, talep edilen maaşla birlikte Mirza Bey "*Mîr-i Mîranî*" rütbesiyle ödüllendirilirken, diğerlerine "*Mirü'l-ümeralık*" unvanı verilmiştir. Böylece heterodoks unsurlar, İslam'ı kabul etseler dahi bu durumu korumaları için gerekli nişan ve taltifle ödüllendirilmiştir.³¹⁶ Tekrar İslam dairesinden çıkmaları ve devlet aleyhinde faaliyette bulunmaları durumunda ise, sürgün edilmiştir. Nitekim Musul'dan Kastamonu'ya sürülen Ali Bey'in durumu buna örnektir.³¹⁷

5.3. Osmanlı Devlet Politikası Olarak Vergi ve Askerlik

Osmanlı Devleti vergi ödemek istemeyen heterodoks İslam gruplarına yönelik çözümü bir yönüyle zorunlu askerlik sisteminde aramıştır. Yezîdilerin de içerisinde bulunduğu heterodoks grupların askerlikle ilgili mücadelesi Müslüman ahalinin zorunlu askerliğe tabi tutulmasıyla başlamıştır. Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla birlikte Müslüman halk tarafından karşılanan asker ihtiyacı, Tanzimat Fermanıyla birlikte resmi bir statüye kavuşmuştur. 1846'da kura sistemiyle gayrimüslim tebaa dışında kalan herkes beş yıl zorunlu ve yedi yıl redif ordularında görev yapmak üzere

109; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 50/21.

³¹⁵ Gölbaşı, "Heretik" aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", 117-118; *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1993), 224-225.

³¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 66/4884; 99/7371.

³¹⁷ BOA, BEO, 941-70547; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Mektubî Kalemî (DH. MKT), 273-25; Gölbaşı, "Heretik" aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 9, (2009):122-123.

askerliğe tabi tutulmuştur.³¹⁸ Askerlik görevini yapmak istemeyen guruplara (Yezîdiler) vergi borçları hatırlatılmış, gitmedikleri takdirde hemen tahsil yoluna gidecekleri söylenmiştir. Osmanlı Devleti askerlik vasıtasıyla heterodoks unsurları kontrol altında tutmayı ve tashih-i akâid eylemeyi amaçlamıştır.³¹⁹ Heterodoks İslam unsurlarından Yezîdiler askerlik hususunda diğerlerine nazaran daha öne çıkmış durumdadır.

Kura Kanunu gereği orduya asker toplamak isteyen Sultan Abdülaziz, tüm heterodoks unsurlardan olduğu gibi Yezîdilerden de asker toplamak istemiştir. Yezîdiler ise dini vecibeleri gereği neden askere gidemeyeceklerini 1872 Dilekçesi'yle on dört maddede açıklamıştır. Bu maddelerden bazıları; Yezîdilerin yılda en az üç kere kutsal kabul ettikleri Melek Tavus'un heykelini ve yılda bir kez de Şeyh Adî b. Müsâfir'in türbesini ziyaret etme mecburiyeti, her sabah güneş doğarken dua ibadetlerini yapan Yezîdîyi diğer dinlerden kimsenin görmemesi, "Euzu Billahi Mineşşeytanirracim" diyerek şeytanı lanetleyen birini gören Yezîdînin onu öldürmekle mükellef olmasıdır. Ayrıca anavatanından uzak olan Yezîdînin oruç tutamayacağı, eşinden bir yıl ayrı kalırsa nikâhının düşeceği, mavi elbise giyemeyeceği, hela ve hamama giremeyeceği, balık, salatalık, bamya, kabak, fasulye, lahana ve marul gibi gıdaları yiyemeyeceği vb. maddeler de vardır. Eğer bir Yezîdî bu on dört maddeye uymazsa dinden çıkmış sayılmaktadır. Bu sebeple de mükellef tutuldukları askerlik vazifesini yapamayacaklarını bildirerek nakdi bedel karşılığında muafiyet istemişlerdir. Yezîdilerin bu talebi 1875 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından onaylanmıştır.³²⁰

³¹⁸ Rıza Özbölük, "Osmanlı Devleti'nde Zorunlu Askerliğe Direniş: 'Muînsiz' Efrad Problemi", *Akademik Bakış*, C. 16, S. 31, (2022): 171; Edip Gölbaşı, "Heretik" aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", 91-92; Mustafa Nuri Paşa, *Abede-i İblis Yezidi Ta'îfesinin İtikadı, A'datı, Evsafı*, 15.

³¹⁹ Gölbaşı, "Heretik" aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", 109-110; Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 230.

³²⁰ Turan, "Yezidi İnanç ve İbadetleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1 (1986), 137-140; Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 212-213.

II. Abdülhamid dönemi Yezîdîlerin askerlik sorunu yeniden gündeme gelmiş, bir “örümcek ağı kadar zayıf” Yezîdî inancının askerlik vazifesiyle birlikte ıslah edileceği düşünülmüştür. Bu sebeple 1885 tarihinde nakdi bedelin yanında üç ay kadar bir süre askeri talim zorunluluğu getirilmiştir. Yine Sünnî ve Yezîdî taifesinden mürekkep Reşadiye Taburunun kurulmasını ve “*tedabir-i hasene*” ile Yezîdîlerin askere alıştırılması istense de bu da sürekli ertelenmiştir. Bunun üzerine 1891 tarihinde Musul’a gelen Abdülkadir Bey, Yezîdî liderlerini mecbur bırakarak askere almış, durumun ciddiyetini anlayan Yezîdîler, Sultan II. Abdülhamid tarafından 1891 tarihinde kurulan Hamidiye Alayları’na katılmak için dilekçe vermiştir.³²¹

Hamidiye Alayları Doğu Anadolu’da Türkmen, Kürt, Arap ve Karakalpak, aşiretlerden oluşturulan hafif süvari birliklerdir.³²² Yezîdîler de kendi hafif süvari birliklerini oluşturarak Hamidiye Alayları’na katılmak istemişlerdir. Aksi takdirde küçük gruplar halinde ayrılarak dönüşümlü Redif birliklerinde katılacak ve Müslüman askerlerin arasında Sünnileştirme politikasına maruz kalacaklardır.³²³ Aslında Hamidiye Alayları’nın görevi de bundan farksız değildi. Sultan II. Abdülhamid bu alaylarla dışta düşmana (Rus) karşı sınırları savunmayı amaçlarken içte kendi otoritesini sağlamak istemiştir. Yine Hamidiye Alayları sayesinde binicilik ve nişancılıkta meşhur olan ve denetim altında tutulamayan aşiretlerin askeri gücünden faydalanmak ve onları merkezi devlet anlayışına entegre etmek, Ermeni faaliyetlerine engel olmak, İngiliz politikasından Doğu Anadolu’yu korumak ve İttihâd-ı İslam politikasını yürütmeyi hedeflemiştir.³²⁴ Fakat Yezîdîler, Hamidiye Alayları’na katılırlarsa hem askeri mükellefiyetlerinin düşeceğini hem de kendi inanç ve ananelerini koruyabileceklerini düşünmüşlerdir. Bu sebeple Yezîdî liderlerinden Mir Mirza Bey, dördüncü Ordu Müşiri ve Hamidiye Alayları’ndan sorumlu komutan, *Mehmed Zeki Paşa*’ya Hakkâri ve Musul’daki Yezîdîler adına kendi aşiretlerinden

³²¹ Gölbaşı, “Heretik” aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi”, 98-99.

³²² Cezmi Eraslan, “Hamidiye Alayları” , *DİA*, (TDV Yayınları, 1997), 15/462.

³²³ Gölbaşı, “Heretik” aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi”, 99-101.

³²⁴ Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 228-229.

bir alay oluşturularak Hamidiye Alayları'na katılmak istediklerini bildirmiştir. Mehmet Zeki Paşa'yla gelen bu talep, *Ekrem Şakir Paşa* tarafından Sultan II. Abdülhamid'e ulaştırılmış ve yapılan mütalaa neticesinde “*Hamidiye Alâyları'na kabûl ve idhâlleri çendân münasip olmadığı gibi bunlara mahsus ayrı bir sınıf-ı harb teşkîlinde asâkir-i şahâneleri miyânında piyâde ve süvâri ve topçu her birinde ayrı nizama tabi*” tutulmaları da münasip görülmemiş, Yezîdîlerden mahsus bir sınıf oluşturmasının sakıncalı olduğu kanısına varılmıştır. Fakat Yezîdîlerin “*sapkın ve devlete düşman olarak da bırakılması*” doğru görülmemiştir. Bu sebeple Yezîdîlerin, yavaş yavaş askeri mükellefiyetlere alıştıırılarak ufak gruplar halinde Redif birliklerine dâhil edilmeleri uygun görülmüştür.³²⁵

Genel olarak Musul ve Hakkâri civarındaki Yezîdîlerin Hamidiye Alayları'na kabulü uygun görülme de Midyat'ta sakin bulunan *Kanco Aşireti*'nin ihtida ettikten sonra Hamidiye Alayları'na alınması söz konusu olmuştur. Hatta Kanco Aşireti'nin lideri *Hüseyin Kanco* kendi aşiretinden bir alay teşkil ederek Hamidiye Alayları'nın kumandanı İbrahim Paşa'nın sağ kolu haline gelmiştir.³²⁶ Yine Gölbaşı'na göre muhtevası bilinmese dahi birkaç Yezîdî aşiretin de Hamidiye Alayları'na katılması söz konusudur.³²⁷ Yezîdîlerin Hamidiye Alayları'na kabulü istisnai olarak bazı aşiretler arasında gerçekleşmiş ve heterodoks unsurların askerlikle ilgili mukavemetleri tam olarak kırılmamıştır.

³²⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 139-15; Gölbaşı, “Heretik” aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi”, 98-103.

³²⁶ Guest, *Yezidilerin Tarihi*,. 228-229.

³²⁷ Gölbaşı, “Heretik” aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi”, 102-103.

SONUÇ

19. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı topraklarında yaşayan heterodoks İslam unsurları (Nusayrîler, Dürzîler, Yezîdîler) genel olarak Osmanlı Devleti'ni tehdit edecek herhangi bir sorun oluşturmamış, kendi içlerinde küçük gruplar halinde hayatlarına devam etmişlerdir. Her ne kadar 19. yüzyıl öncesi vergi kaçırma, askere gitmeme, asayiş ve düzeni bozma gibi bazı sıkıntılar arşiv belgelerine yansımış olsa da bu durum Osmanlı Devleti açısından etki-tepki meselesi olarak görülmüş ve olayların neticesinde isyanları bastırma, zorla askere alma, gibi kısa vadeli çözüm yolu aranmıştır. Bu kısa vadeli çözüm arayışı daha çok askeri yöntemler olmuş, bu durum Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerinin yoğunlaştığı 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir.

Heterodoks İslam unsurlarından olan Nusayrî ve Yezîdîler misyonerlik faaliyetleri açısından 19. yüzyılın ortalarına kadar hayatlarına sükûnet içerisinde devam etse de Dürzîler böyle olmamıştır. Coğrafi koşulların getirdiği etkiyle birlikte Lübnan bölgesinde yaşayan Dürzîler, Batı dünyasıyla çok daha erken temasa geçmiş ve Osmanlı Devleti ile arası bozulması durumunda Katolik Fransa'nın desteğine yönelmişlerdir. Bu yönelme sonucu Dürzîlere yönelik misyonerlik faaliyetleri 16. yüzyıla kadar inmiş ama bu faaliyetlerin oldukça cılız kalması Osmanlı Devleti için herhangi bir tehdit oluşturmamıştır. Özellikle Napolyon'un Akka'yı kuşatması Dürzîleri Osmanlı Devleti'ne yakınlaştırmış, bu durum 19. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Heterodoks İslam unsurlarının Batılı devletlerin etkisiyle ciddi sorun haline gelmesi, 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında emperyalizm aracı olarak misyonerlik faaliyetlerinin yoğunlaşmasıyla olmuştur. Özellikle Tanzimat ve Islahat fermanlarının getirisiyle Fransız ve İngiliz misyonerlerini, Amerikan misyonerleri takip etmiş, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra bölgede en etkili çalışmayı Protestan Amerikan misyonerleri yapmıştır. Başlangıçta Doğu Hıristiyan kiliselerini kendi bünyeleriyle birleştirmek isteyen kâşif misyonerler, Osmanlı coğrafyasında heterodoks unsurları fark etmiş ve bunları Anadolu'daki yitik Hristiyanlar olarak nitelendirerek kendilerine mal etmeye çalışmışlardır. Misyonerlerin bu çabası her ne kadar dini olarak görülse de aslında emperyalizmin bir parçası olmuştur.

Batılı emperyalist devletlerin, misyonerler aracılığıyla bölge halkının ihtiyacına binaen eğitim, sağlık, basın yayın, himaye gibi ön plana çıkardığı bazı faaliyetleri söz konusu olmuştur. Özellikle eğitim faaliyetleri kültürel emperyalizmi gerçekleştirmek isteyen misyonerler için en önemli araçlardan biri olmuştur. Ücretsiz yatılı okullar vasıtasıyla çocukları yerel halkın etki ve geleneklerinden kurtararak modern bir Avrupa kültürü oluşturmayı amaçlamışlardır. Çocukların yanında kadınlara da yönelen misyonerler, dikiş nakış gibi meslek edindirme kursları açarak hanelerin içlerine kadar girmiş, böylece bölge halkını yakından tanıma fırsatı yakalamışlardır. Özellikle hastalık, çatışma vb. gibi zor durumda olan heterodoks unsurlara yardım eli uzatarak halkın sempatisini kazanmış, ulaşılması en güç noktalara sağlık hizmeti götürerek, şifa veren Hz. İsa argümanı ile Hristiyanlık propagandası yapmışlardır. Vergi ve askerlik gibi Osmanlı Devleti'yle sorun yaşanan hususlarda mahmilik anlayışı geliştirerek, himaye etme yoluna gitmişlerdir.

19. yüzyıla kadar heterodoks İslam unsurlara yönelik kapsamlı, sürekli ve tutarlı bir politika uygulamayan Osmanlı Devleti, misyonerlik faaliyetleri karşısında reaksiyoner bir politika takip etme yoluna giderek, birtakım tedbirler almıştır. Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan bu tedbirler, mektep, mescit, nişan, taltif, ceza, sürgün ve askerlik olmuştur. Özellikle Osmanlıda sosyal devlet anlayışının tezahürü olan vakıflar aracılığıyla dağlık bölgelere ulaşamayan okulların, 19. yüzyılda merkezi devlet anlayışının bir gereği olarak devlet eliyle ulaştırılması planlanmış ve gerekli çalışmalar yapılmıştır. Misyoner okulların açılması resmi izine tabi tutularak sınırlandırılması düşünülmüş ancak nitelikli eleman eksikliği ve ekonomik sıkıntının getirisiyle bu tedbirler II. Abdülhamid dönemine kadar tam anlamıyla hayata geçirilememiştir. Her ne kadar hayata geçirilemese de bu durum Osmanlı Devleti'nin reaksiyoner bir politika üretmesi açısından önemli olmuştur.

Misyonerlik faaliyetleri karşısında reaksiyoner politika olarak alınan tedbirlerin ortaya konması II. Abdülhamid ile olmuştur. Heterodoks İslam unsurları ilk olarak II. Abdülhamid ile yakından tanınmaya çalışılmış, bölgeye nitelikli devlet adamları atanarak çeşitli raporlar tutulmuştur. Bu raporlar neticesinde yapıcı bir politika belirlenmiş ve bu unsurlara yönelik tashih-i akâid söylemi kullanılmıştır. Böylece bu unsurların inançlarındaki bozulmalar giderilerek, Sünnî İslam dairesine sokulması amaçlanmıştır. II. Abdülhamid Hristiyanlaştırma propagandasına karşı, Sünnî/Hanefî İslam'ı kullanarak kimlik değiştirmeyi değil emperyalist amaçların

önüne geçmeyi hedeflemiştir. İttihâd-ı İslam politikası gereğince çok kültürlü Osmanlı toplumunda bulunan heterodoks unsurları, siyasi ve sosyal mücadelelerle Sünnî İslam çizgisinde birleştirerek, devletle olan bağlarını güçlendirmeye çalışmıştır.

Sultan II. Abdülhamid misyoner faaliyetlerinin bölücü etkilerine eğitim faaliyetleri ile karşılık vermiş, devlet ekonomisinin çökmüş olduğu bu dönemde, almış olduğu kararları uygulayabilmek için devlet bütçesinden kaynak ayırdığı gibi hazine-i hassasından özel ödenek de sağlamıştır. Bu şekilde açılan iptida-i ve rüştiye okullarına ek olarak açılması planlanan idadiler için de Said Paşa'nın önerisiyle Maârif Hisse İânesi adında bir vergi çıkarılmıştır. Heterodoks unsur olarak görülen Nusayrî, Dürzî ve Yezîdî üzerine tashih-i akâid için Sünnî ulema gönderilerek, mescitler inşa ettirilmiştir. Tashih-i akâid eyleyen meşâyih ve liderler nişan ve ücretle taltif edilerek, fesat çıkarıp, düzeni bozanlar ise sürgün edilmiştir.

Cebeli Lübnan bölgesinde Dürzîler üzerinden yönetime karışan, Çifte Kaymakamlık ve Mutasarrıflık Sistemini kabul ettiren Batılı devletler karşısında II. Abdülhamid, bölgeye mutasarrıf olarak güvendiği Vasa Paşa'yı atamış, bu Paşa vasıtasıyla misyoner ve konsoloslukların etkilerini azaltmayı amaçlamıştır. Vasa Paşa'nın önerileri doğrultusunda yerel halka karşı daha ılımlı bir politika yürütülmüş, bayındırlık ve hukuk gibi alanlarda bazı düzenlemeler yapılmıştır.

Heterodoks İslam unsurları ile Osmanlı Devleti arasında sorun teşkil eden askerlik ve vergi gibi hususlarda bu unsurlar, dış güçlerin himayesine sığınarak bu iki görevden muaf olmak isteseler de bu durum II. Abdülhamid tarafından bu kabul edilmemiş, ihtida etseler dahi bu mükellefiyetlerinin düşmeyeceği bildirilerek, misyonerlik faaliyetlerinin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Askeri mükellefiyetten muaf olamayacaklarını anlayan Yezîdîler, kendi hafif süvari birliklerini oluşturarak Hamidiye Alayları'na katılmak istemişler, bu sayede hem askeri mükellefiyeti yerine getirip hem de kendi inançlarını koruyabileceklerini düşünmüşlerdir. Lakin Yezîdîlerin bu teklifi reddedilerek küçük gruplar halinde redif birliklerine kabulü ile ıslah edilmesi uygun görülmüştür.

II. Abdülhamid dönemi heterodoks unsurlara karşı uygulanan tahsis-i akâid çalışmaları ve mescit ve mektep çabalarının karşılık bulduğu arşiv belgelerine yansısı da, bu durum aslında Nusayrî, Dürzî ve Yezîdîden oluşan her üç unsurun da

savunma mekanizması olarak kullandığı takiyye inancından dolayı olmuştur. Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan Sünnî İslam'a geçiş belgeleri ve misyoner kaynaklarında yer alan ihtida hikâyeleri genel olarak bu takiyye inancının bir sonucudur. Takiyye sayesinde bu unsurlar hem misyonerlerin hem de Osmanlı Devleti'nin sağladığı imkânlardan kolaylıkla yararlanmışlardır. Şayet meseleye süreçten ziyade sonuç odaklı bakılırsa misyonerlerin Hristiyanlık propagandası da II. Abdülhamid'in Sünnîleştirme politikası da başarısız olarak yorumlanmaktadır. Lakin unutulmamalıdır ki II. Abdülhamid tarafından burada uygulanan asıl politika Sünnîleştirme (kimlik değiştirme) değil, bölücü misyonerlik faaliyetleri karşısında reaksiyoner bir politika üretmek olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, 19. yüzyıl Osmanlı Devlet politikası ortaya koyduğu alternatif seçenek ve uygulamalar açısından başarılı sayılmalıdır. Zira Osmanlı Devleti önceki yüzyılların aksine 19. yüzyıl boyunca kalıcı ve sistemli bir çözüm arayışına girmiş ve bunu gerçekleştirme çabası içerisinde olmuştur.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 648-48555; 66 4884; 99/7371; 990/74181; 941/70547.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Âli Evrak Odası Ayniyat Defterleri Kataloğu (BEO. AYN. D), 867. 149; 867; 190.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Mektubî Kalemî (DH. MKT.), 2033-89; 2092/52; 2160/54; 2182/37; 1058/16; 273/25;1355/3; 1368/44; 2224/65.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumî Müdüriyeti (DH. EUM. KLU), 1/43.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (HR. SYS), 1528/32.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dâhiliye (İ.DH.), 1182/92451.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Eyalet-i Mümtaze Cebel-i Lübnan (İ.MTZ.CL.), 5/285.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hususi (İ.HUS), 1/79.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İradeler Hariciye (İ.HR), 266-15960/1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemî (MF. MKT.) 171/92; 200/32; 94/17; 1136-38.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vala Evrakı (MVL), 750/107; 247/32.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 48/32.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Âmedî Kalemî Defteri (A. AMD), 83/17; 37/70.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı (A.MKT.), 139/12.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT. MVL), 74/84.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM), 757/11; 281/54; 475/44; 495/21; 357/79; 450/53; 466/61.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 110/13; 139/15; 105/1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF.) 2/53.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y.PRK. AZN), 4/57.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK. BŞK), 4/52.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y..PRK.TNF.), 6/79.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y..PRK.ŞH.), 11/30.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK. TKM), 5/61.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK. MŞ), 5/83.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 50-21.

İkincil Kaynaklar

Abca, Yurdaer. “Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler”, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. E.O.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Akbulut, Uğur. “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Lazkiye Nusayrîleri (19. Yüzyıl)”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 54 (2010): 111-126.

Aksu, Ayşe. “Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu’sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri”, Yayınlanmış Doktora Tezi. M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010.

- Aktaş, Harun. “XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı Devleti’nde Yezidi Toplumu”, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. M.S.G.S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Akyul, Mustafa. “Osmanlı Devleti’nin Yıkılmasında Misyonerlik Faaliyetlerinin Etkileri (1839 - 1923)”, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi M.Ö 1000-M.S. 2015*, Ankara: Pegem Akademi, 2015.
- Alan, Gülbani. *Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Protestan Okulları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Arıç, Ayten Sezer. “Dünden Bugüne İstanbul’da Misyonerlik Faaliyetleri”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 15, (2012): 105-119.
- Arslan, Hatice. “Başlangıcından Günümüze Arap Alevîliği-Nusayrîlik”. *Mizanü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*. C. 1 (2016): 101-111.
- Ayandan Mustafa Nuri Paşa. *Abede-i İblis: Yezidi Taifesinin İtikadı, A’datı, Evsafı*, Hazırlayan: Amed Gökçen. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Ayaz, Ratip. “İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)”, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. A.E.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi, 2017.
- Aydın, Erdem. “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. S. 15 (2004): 185-207.
- Aydın, Cemil. “İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı’nın Panislâmist İmajı 1839-1924”, Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Bağlıoğlu, Ahmet. *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürzîler*. Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2018.

- , "Dürzîliğin Felsefî ve Dinî Arka Planı". *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8 (2003): 215-228.
- , "Dürzîliğin Temel Kaynakları: Dürzî Risâleleri". *İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 8 (2003): 179-198.
- , "Dürzîliğin Temel Kaynaklarından Hamza B. Ali'nin Risaleleri". *Dini Araştırmalar*. C.5, S. 14 (2002): 199-210.
- Baha Said Bey. *Türkiye'de Alevî-Bektaşî, Ahi ve Nusayrî Zümreleri*, Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Yayınları 2000.
- Batur, Muhammet Raşit. "Nusayrîliğin Teşekkülü ve İnanç Esasları". *İnsan & Toplum*. C. 3 (2013): 55-84.
- Bayram, Büşra. "1876-1908 Arası İstanbul'da Açılan Okulların Mali Kaynakları", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2009.
- Bilgili, Ali Sinan. "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adana, Tarsus ve Mersin Bölgesi Nusayrîleri (19-20. Yüzyıl)". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. C. 54 (2010): 49-78.
- Bilgili, Ali Sinan. vd. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nusayrîler ve Nusayrîlik (1745-1920)*, Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, 2010.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018.
- Can, Özge. "Amerikan Misyoner Teşkilatı'nın Türkiye'de Eğitim Faaliyetleri (1908-1924)", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. B.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Canyaş, Hüseyin ve Orkunt. "Osmanlı'dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri", *TÜBAR-XXXI-* (2012): 56-75.
- Cevad, Mahmud. *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, Haz. Taceddin Kayaoğlu, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.
- Cilacı, Osman. *Hristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.

- Çağır, Mine ve İbrahim Caner Türk. “1869 Maarif-İ Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*. C. 4, S. 11 (2017): 62-75.
- Çağlayaner, Halûk. “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan misyoner faaliyetleri”. *Türk Aile Hekimi Dergisi*, S. 13, (2009).
- Çakmak, Yalçın. “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti’nin Kızılbaş/Alevî Siyaseti (1876 1909)”, Yayınlanmış Doktora Tezi. H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Çalışkan, Çağrı. “II. Abdülhamid Döneminde Kitaplar Üzerinde Sansür Uygulamaları (1876-1909)”, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. P.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Çınar, Zafer. “Lübnan’daki Marunî ve Dürzîlerin Siyasi Mücadeleleri (1841-1845)”. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Çiçek, Ragıp. “II. Abdülhamid Döneminde Şiiilik”, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. K.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Dadyan, Saro. “1861 Cebel-i Lübnan Nizamnamesi ve Özerk Cebel-i Lübnan’ın İlk Mutasarrıfı Garabed Artin Davud Paşa”. *Toplumsal Tarih* (2013): 22-26.
- Dalkıran, Sayın. “Târih-i Cevdet’te İslâm Mezhepleri II (Dürzîlik ve Nusayrîlik)”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. C. 10, S. 21 (2003): 201-217.
- Demirci, Kürşat. “Hıristiyanlık”. *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/328-340.
- Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi 1876-1909*, Çev.: Gül Çağalı Güven. Doğan Kitap, 2014.
- Ekici, Yunus. “Osmanlı Yönetiminden Fransız Manda İdaresine Kadar Lübnan’da Dürzî Marunî Mücadelesi”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 2 (2020): 555-566.
- El-Bağdadi, Abdülkadir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Eryılmaz, Bilâl. “Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme”, İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.

- Erarslan Cezmi ve Umut Dere. "Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Diplomasinin Uzak Doğu Gelişmeleriyle İmtihani (1895-1904)". *Tarih Dergisi*, 71 (2020): 317-346.
- Erarslan, Cezmi. "Hamidiye Alayları" , *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/462.
- Fayda, Mustafa. "Hulefâ-yi Râşidîn". *DİA*. (İstanbul, TDV Yayınları, 1998), 18/324-338.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi". *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 1993.
- Friedman, Yaron. "Al- Husayn ibn Hamdân al- Khasîbî, A Historical Biography of the Founder of the Nusayrî - `Alawite Sect", *Studia İslamica*. 93 (2001), 91-112.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye". *DİA*. (İstanbul, TDV Yayınları, 2013), 44/328-331.
- Gökbilgin, M. Tayyip. "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürzîler", *Bellekten*, X, 1946.
- Gökçen, Amed. Osmanlı ve İngiliz Arşiv Belgelerinde Yezidiler, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Gölbaşı, Edip. "Heretik" aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi". *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*. S. 9, (2009): 87-156.
- Guest, John S. *Yezidilerin Tarihi Melekê Tawus ve Mishefa Reş'in İzinde*, Çev.: İbrahim Bingöl İstanbul: Avesta Basın Yayın, 2007.
- Günay, Selçuk. "II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri". *A.Ü. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırma Dergisi*. C. 17, S. 28 (1995): 85-108.
- Gündüz, Şinasi. "Misyonerlik". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/193-199.
- . "Sâbiilik". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/341-344.
- Güngör, Özcan. "Üst Kavramsallaştırma Olarak Alevilik: Akide ve İbadetler Açısından Alevilik-Nusayrîlik İlişkisi". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C. 18 (2017): 45-69.

- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Suriye’de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- İlhan, Avni. “Şiîlik ve Ana Prensipleri”. *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*. C. 8, S.23 (1996): 375-396.
- İnan, Uğur. “Osmanlı Devleti’nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri”, Yayınlanmış Doktora Tezi. E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- İncil*, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 5. Basım, 1991.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Dürzî Mezhebi*. Sadeleştiren: Ahmed Tunahan Akgün. Kahramanmaraş: SAMER 2020.
- Kahraman, Nazan. “Amerikan Protestan Misyonerlerin Osmanlı Coğrafyasına Yönelik İlk Matbaası Malta (1822-1833)”. *İlef Dergisi*. S. 7 (2020): 97-136.
- Karakoç, Fulya Düvenci. “Şam ve Beyrut’da Siyaset ve Modernleşme (1860-1914)”, Yayınlanmış Doktora Tezi. U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Kieser, Hans Lukas. *İskalanmış Barış; Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev.: Atilla Dirim. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Kiremit, İlker. “XIX. Yüzyılda Nusayriler (Arap Alevileri)”. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- . “Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918)”, Yayınlanmış Doktora Tezi. H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- . “İnanç ve Tarihte Nusayriler (Arap Alevileri) Üzerine Genel Bir Değerlendirme”. I. Uluslararası Sempozyumu. 03-05 Ekim, 2013. Bingöl: Bingöl Üniversitesi, 2013, 712-731.
- Kocabaş, Süleyman. *Türkiye’de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler*, İstanbul: Vatan Yayınları, 2006.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Anadolu’daki Amerika: Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Ankara: İmge Kitapevi 2000.

- Kodaman, Bayram. “*Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*”, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Koyuncu, Mevlüt. “Aleviliğin Menşei Olan Şiâ'nın Ortaya Çıkışını Etkileyen Tarihsel Olaylar”. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*. C. 1, S.1 (2015): 1-15.
- Kurtuluş, Altuğ. “Milliyetçilik ve Yenileşme Hareketlerinin Tanzimat Fermanı Sonrasında Ortaya Çıkan Osmanlıcılık İslamcılık ve Türkçülük Üzerindeki Etkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. B.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Küçüköğlü, Bayram. *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünü Bugünü ve Yarını)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev.: Boğaç Babür Turna, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2011.
- Malkoç, Mustafa Numan. “Türkiye’de Protestan Misyonerliği”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2204.
- Massignon, Louis. “Nusayriler”. *İ.A.* İstanbul: M.E.B. Yayınları ,C. 9. 1964, 365-370.
- Mollahüseynoğlu, “Beyhan. Türkiye’deki Ortodoks Misyonerliği”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. A.Ü. Sosyal Bilimler Üniversitesi 2006.
- Moosa, Matti. *Extremist Shiites The Ghulat Sects*, Newyork: Syracuse University Press 1988.
- Muhammed Emîn Gâlib Et-Tavîl. *Arap Alevileri Tarihi*, Çev. İsmail Özdemir. Adana: Karahan Kitabevi, 2010.
- Mustafa Nuri Paşa. *Abede-i İblis Yezidi Ta’ifesinin İtikadı, A’datı, Evsafı*, Haz.: Amed Gökçen, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2013.
- Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993.
- Mutlu, Şamil. “Beyrut Vilayeti’nde Amerikan Misyoner Okulları ve Suriye Protestan Koleji”, *Tarih Dergisi*, S. 46 (2007): 107-128.
- Okçu, Davut. *Yezîdilik ve Yezîdiler*. Konya: Tablet Kitapevi, 2007.

- Oktay, Tolga. "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Bağlamında Yabancı Okulların Konumu", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. T.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ortaylı, İlber. "19. Yüzyıl'da Heterodoks Dini Gruplar ve Osmanlı İdaresi" *İlam Araştırma Dergisi*, C.1, S. 1 (1996): 63-68.
- *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- "19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar", *Osmanlı Araştırmaları IV*, (1984): 90-113.
- Öney, Celal. "19. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan Ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonların Nüfuz Mücadelesi", Yayınlanmış Doktora Tezi. H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Öz, Mustafa. "Dürzilik". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/39-48.
- "Şîa". *DİA*. (İstanbul, TDV Yayınları, 2010), 39/111-114.
- Özbey, Ali Ulvi. "Arap Milliyetçiliğinin Doğuşunda Batıların ve Batılı Misyonerlerin Eğitim Faaliyetleri: Suriye ve Suriye Protestan Koleji Örneği", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. İ.A.Ü. Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Özbölük, Rıza. "Osmanlı Devleti'nde Zorunlu Askerliğe Direniş: 'Muînsiz' Efrad Problemi". *Akademik Bakış*. C. 16, S. 31, (2022): 169-190.
- Özcan Güngör, "Üst Kavramsallaştırma Olarak Alevilik: Akide ve İbadetler Açısından Alevilik-Nusayrilik İlişkisi", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1 (2017): 47.
- Polat, Habibe. "1869 Maarif Nizamnamesi'ne Göre Osmanlı Devleti'nin Azınlık ve Yabancı Okulları Denetim Altına Alma Girişimleri". *Asia Minor Studies*, C. 9 (2021): 775-785.
- Sertel, Ergin. *Dini ve Etnik Kimlikleriyle Nusayriler (Arap Alevileri)*. Ankara: Ütopya Yayınevi, 2005.
- Sezer, Ayten. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetler", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. C. 16 (1999): 169-183.

- Sinanoğlu, Abdülhamid. *Nusayrîlerin İnanç dünyası ve Kutsal Kitabı (Çağımızda Batınlık Örneği)*, Konya: Esra Yayınları, 1997.
- Sorkun, Fatma Elif. “Suriye Protestan Koleji (1866-1914) ve Lübnan’ın Kültürel Hayatına Etkilerine Bir Bakış”, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. M.S.G.S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Şana, Tansu. “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler İle Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı’da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti”, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. D.E.Ü. Tarih Öğretmenliği Yüksek Lisans Programı, 2019.
- Şehristânî. *Milel ve Nihal*, Çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık 2011.
- Şentürk, Kürşat. “Aleviler Üzerinde Protestan Misyonerlik Faaliyetleri (19. Yüzyılın Başından Mustafa Kemal Atatürk’ün Ölümüne Kadar)”, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Şenzeybek, Aytekin. “Başlangıçtan Günümüze Dürzîlik”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 31 (2011): 173-216.
- .“Dürzîlik, Doğuşu ve Temel Prensipleri” Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- . “Resâilü’l-Hikme’ye Göre Dürzî İnanç Esasları” Yayınlanmış Doktora Tezi, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Talhamy, Yvette. “American Protestant Missionary Activity among the Nusayris (Alawis) in Syria in the Nineteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, 47/2, (2011): 215-236.
- . “The Fetwas and the Nusayri/Alawis of Syria”, *Middle Eastern Studies*, 46/2 (2010): 175-194.
- . “The Nusayri Leader İsmâ’il Khayr Bey and Ottomans (1854-58)”, *Middle Eastern Studies*, 44/6 (2008): 895-908.
- Tan, Muzaffer. “Geçmişten Günümüze Dürzîlik” , *E-Makâlât Mezhep Araştırmaları* S. 2 (2012): 61-82.
- . “Geçmişten Günümüze Şîilik”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. S. 25 (2012): 65-69.

- Tankut, Hasan Reşit. Nusayriler ve Nusayrilik Hakkında, Ankara: Ulus Basımevi 1938.
- Tanıyıcı, Şaban ve Selçuk Kahraman, “II. Abdülhamit’in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam” *Medeniyet ve Toplum*, C. 1, S. 2, (2017).
- Taş, Tülin. “19. Yüzyılda Anadolu’da Katolik Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri”, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Taşğın, Ahmet. “Yezîdilik”. *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/525-527.
- Taşkın, Faruk. “Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye’deki Sağlık Faaliyetleri (1833 1923)”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI. (2017):149-175.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin. “Dürzî Tarihine Dair Notlar”, *İstanbul Üniversite Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. C. 7, S. 10 (1954): 143-156.
- Tekin, Zeki ve Enes Göksal, “II. Abdülhamit İstanbul’unda Yabancı Okullara Genel Bakış”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, (2017): 318-336.
- Toraman, Ayhan. “Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı’nda Vasa Paşa Dönemi (1883-1892)” Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. E.O.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Turan, Ahmet. “Kitabu’l Mecmu’unun Tercümesi”. *OMU İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (1996): 5-18.
- . “Yezidi İnanç ve İbadetleri”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 1, S. 1 (1986): 137-171.
- . “Yezîdîliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 3 (1989): 43-44.
- Tülücü, Süleyman .“Luvîs Şeyho”. *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/86-88.
- Türk, Hüseyin. *Nusayrilik (Arap Aleviliği) ve Nusayrilerde Hızır İnanıcı*. Ankara: Ütopya Yayınları, 2002.
- Uçan, Yunus Emre. “Osmanlı Devleti’nde İngiliz Misyoner Okulları”, Yayınlanmış Doktora Tezi. E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

- Uğuz, Sacit. “II. Abdülhamid’in Kapsayıcı Eğitim Politikasına Bir Örnek: Lazkiye Nusayrileri ve Hamidiye Mektepleri”. *Curr Res Soc Sci*, C. 5, S. 1 (2019): 9-27.
- Uyanık, Ercan. “II. Abdülhamit ile Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim Mücadelesi: Amerika’ya Kaçırılan Nusayri Kızları”, *Kebikeç*, S. 37 (2014): 35-56.
- Ürkmez, Naim ve Aydın Efe. “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nusayriler Hakkında genel Bilgiler”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. C. 54 (2010): 127-134.
- Ünlü, Tülin Selvi. “On Dokuzuncu Yüzyılda Doğu Akdeniz Liman Kentinin Yapısı”, *Planlama Dergisi*, S. 30 (2020): 1-14.
- Üzüm, İlyas. “Nusayrılık”. *DİA*. (İstanbul: TDV. Yayınları, 2007), 33/270-274.
- Yalçınkaya, Mehmet. “Musul Meselesi Bağlamında Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Yezidiler” Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Yetik, Zübeyir. *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1990.
- Yücel, İdris. “Anadolu’daki Amerikan Hastaneleri Ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)”, Yayınlanmış Doktora Tezi. H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2011.

ÖZ GEÇMİŞ

Elif BAYLAN

A. EĞİTİM HAYATI

Yüksek Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Tezli Yüksek Lisans, 2020-2023.

Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi çift anadal mezunu.

Tarih Bölümü 2016-2020

İslami İlimler Bölümü 2018-2021

Medeniyet Tasavvuru Okulu 2019-2021

Tasavvuf Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi 2020-2021

B. MESLEKİ DENEYİM

MEB'de Öğretmen

Çeşitli vakıf, kulüp ve sivil toplum kuruluşlarında görevlendirme

C. PROJELER

GSB onaylı Nebinin İstikametinde Kardeşlik Turnuvası Projesi 2018-2019